

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen weten dat elk van de drie standen in de middeleeuwse samenleving een aparte plaats had en dat elke stand niet zonder de andere twee kon functioneren;
- ❖ De leerlingen kunnen globaal aangeven wat het betekende om tot een bepaalde stand te behoren;
- ❖ De leerlingen weten hoe tussen 1100-1300 nieuwe stedelijke nederzettingen in West-Europa ontstonden;
- ❖ De leerlingen weten hoe het leven in een middeleeuwse stad was georganiseerd.

Aantal lessen 7**Lesonderdelen** *Vertelling*

1. In het klooster
2. Jonker Ewout wordt tot ridder geslagen
3. De schuilplaats

Leestekst

Brand in Harderwijk!

Leerlingenboek

Drie standen
De geestelijkheid
De adel
Boeren en burgers

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** IN HET KLOOSTER

Bim, bam — bim, bam — bim. Het is half twee, in het holst van de nacht. Zo-even was het nog volkomen stil, maar nu roept de klok de kloosterlingen uit hun slaap naar de eerste godsdienstoefening van die dag, de metten. In het dormitorium (de slaapzaal) ontstaat beweging. Broeder Petrus is als altijd het eerst wakker. Meteen springt hij uit zijn bed en kleedt zich aan. Anderen ontwaken ook en beginnen aanstalten te maken om eruit te komen. Niet iedereen weet, slaapdronken, direct zijn witte pij te vinden.

Broeder Petrus wekt broeder Bernardus. Hij is 's morgens altijd moeilijk wakker te krijgen. Eerst schreeuwt hij dicht bij zijn oor, daarna geeft hij hem een por. Broeder Petrus wekt ook een paar anderen. Hij zorgt er altijd voor dat iedereen 's nachts naar de metten komt, ook de héél luie monniken.

Eindelijk is broeder Bernardus goed wakker en kleedt hij zich aan. Hij is de laatste die de slaapzaal verlaat om zich naar de godsdienstoefening te begeven. Pas een half uur na het luiden van de klok zijn allen in de zaal. Er zijn wel honderd monniken bij elkaar. Het klooster is groot. Eerbiedig zingen en bidden ze. Wanneer de bijeenkomst is afgelopen gaat ieder zijns weegs.

9. Het leven in de middeleeuwen

‘Kom, laten we vlug naar de librije gaan. We moeten nog veel doen’, zegt broeder Petrus tegen broeder Bernardus, als ze zich na de middaggodsdiensstoefening naar hun werk begeven. Zoals altijd talmt zijn makker wat. Hij is niet zo bezield door ijver als Petrus. Deze keer zijn ze echter niet de laatsten die het kloosterterrein oversteken. Na hen komen nog enige anderen. De bibliotheek waar ze moeten zijn is tegenover de kerkzaal. Ze gaan over het pad langs de kloostertuin, waar allerlei geneeskrachtige planten groeien. Juist is daar broeder Bernolf bezig bloemen te verzamelen, die hij straks in de kruidenkamer zal gaan verwerken. Ze wachten even op hem. ‘Hebt u gevonden wat u zocht?’ vraagt Bernardus.

Ja, gelukkig wel. Er is een ernstig zieke in de ziekenzaal en ik geloof dat ik wel het goede medicijn weet te bereiden, als God het wil zegenen tenminste’, antwoordt de ander. ‘Ik ben blij dat we zo’n goede kruidentuin hebben. Voor heel wat mensen zijn de kruiden het middel tot herstel geweest.’

Ze lopen eerst langs de kapittelzaal, waar op dit ogenblik niemand is en dan langs de keuken. Een trap bij de eetzaal voert omhoog. Daar zijn de bibliotheek en het laboratorium (werkplaats). Er is ook een scriptorium (schrijfzaal), waar de prior vaak dicteert. Dat wil zeggen: hij zegt de woorden en zinnen langzaam voor aan een tiental monniken, die bezig zijn met het schrijven en vermenigvuldigen van boeken. Het overschrijven van boeken is met recht monnikenwerk.

In de librije zijn Bernardus en Petrus bezig met een boek. Ze hebben van een kasteelheer opdracht gekregen tot het schrijven ervan. Aan de muur hangt een Christusbeeld. Tegen een pilaar staat een meer dan levensgroot beeld van Maria, de maagd, met haar kind Jezus. ‘Zo, we zullen maar vlug beginnen’, zegt broeder Petrus en neemt plaats aan een schrijftafel. Hij pakt een gereedliggend gewaad, dat hij over zijn witte pij heen slaat. De kap zet hij op. Het is nogal kil bij het raam. Daar moet hij zitten, want dan vangt hij het meeste licht op. Het boek waaraan hij bezig is ligt er nog zoals hij het gisteren heeft achtergelaten. Een ijzeren gewichtje houdt de bladen strak. Het is bevestigd aan een zijden koordje, dat van de lessenaar afhangt en het gewicht op zijn plaats houdt. Wacht, hij zal eerst de ganzenveer slijpen. Een goed begin is het halve werk. Met een scherp mesje wordt een spitse punt aan de veer geslepen. Nu pakt hij de pot met zwarte inkt, die gemaakt is van gallen die aan de onderkant van de eikenbladeren zitten. De linkerhand houdt broeder Petrus op het boek om het strak te houden. In die hand heeft hij ook een mesje geklemd om eventuele fouten te kunnen wegwerken. IJverig begint hij te schrijven. Het gaat niet vlug, want het moet mooi worden. Alle letters dienen even groot te zijn. Broeder Petrus heeft van de abt wel eens een pluimpje gehad voor zijn sierlijke en regelmatige handschrift.

Een vleugje wind komt aanstrijken uit de kloostertuin. Broeder Petrus merkt het niet. Hij is volkomen verdiept in zijn werk. Hij ziet zijn omgeving pas als zijn vingers zeer gaan doen van het schrijven en verkleumd raken door de kou. Even staat hij op om zijn rug te rechten. Au ... au ... wat doet het zeer. Het is ook zo’n inspannend werk.

Een week geleden, toen hij heel erg moe werd, heeft hij — eigenlijk was dat niks voor broeder Petrus — stiekem in het boek geschreven:

‘Pas op uw vingers, zet ze niet op mijn schrift;
ge weet niet wat schrijven is;
het is een moordend werk.

Uw rug wordt krom, uw ogen verduisteren, uw maag en lendenen worden pijnlijk.
Bid dus, o mijn broeder, die dit leest,
bid voor de arme monnik, de dienaar van God, die dit boek met zijn eigen hand geschreven heeft.’

Intussen is broeder Bernardus ook aan de slag gegaan. Hij is niet half zo ijverig als broeder Petrus, maar hij is wel zeer kunstzinnig aangelegd. De monnik maakt voor het dure boek mooie versieringen. Hij werkt aan een lessenaar die boven een schrijfkast kan draaien. In die schrijfkast zitten allerlei dingen die hij nodig heeft: schelpen met gekleurde inkt, een kruikje goudverf, een doosje met bladgoud en één met zilverblad, penselen, een passer, een pennenmes, een radeermesje en een liniaal. Bedachtzaam pakt de monnik een nieuw blad. Hij heeft het vorige juist gisteren afgekregen. Daarop had hij een voorstelling gemaakt van de wijzen uit het oosten met de ster die hen voorging naar de stal. Hij had er een week aan gewerkt. Niet alleen broeder Petrus, maar ook anderen hebben het blad bewonderd. Het is werkelijk een prachtige miniatuur geworden.

Nu gaat hij een initiaal maken, een mooi en rijk versierde hoofdletter P zal het worden. In zijn hoofd heeft hij zich al een voorstelling gemaakt. Het zal een prachtige rode letter worden op een blauwe ondergrond. Daaromheen zullen allerlei krul- en bloemversieringen aangebracht worden, zoals ze in zijn gedachten opkomen. Vol ijver gaat hij aan de slag. Eerst bepaalt hij met passer en liniaal de plaats waar de letter zal komen. Dan doopt hij voorzichtig de penseel in de rode inkt. De omtrekken van de P verschijnen al.

Tsjonge, als straks de letter heel mooi zal uitvallen, dan zal de versiering misschien afgewerkt kunnen worden met bladgoud. Dat is heel dun goud, gemaakt van geplette munten. Met eiwit zal hij het goud op het perkament kleven.

Ingespannen werken beiden door. Juist neemt de monnik de penseel ter hand om blauwe verf aan te brengen als het klokje weer klept: Bim, bam – bim, bam – bim, bam. Resoluut staat broeder Petrus op. Broeder Bernardus werkt door. 'Kom, we moeten gaan!' zegt broeder Petrus. 'Nog even deze letter afmaken', antwoordt zijn collega.

Pas wanneer zijn broeder hem nog een keer maant, 'scheurt' hij zijn blik los van het vel perkament met de groeiende initiaal. Hij kan er haast niet van scheiden als hij eenmaal bezig is. Het tweetal begeeft zich naar de kerkzaal, waar ook de anderen aankomen. Het is weer tijd voor de godsdienstige plichten, die ze niet mogen verzaaken. Hierna gaan ze eten in het refectorium (plaats van verkwikking — eetzaal). Het duurt enige jaren voordat het tweetal helemaal klaar is met het schitterende boek. Dan hebben ze echter ook eer van hun werk. De abt zelf bewondert het enthousiast. Wanneer de kasteelheer het aan het klooster schenkt, is hij de koning te rijk. 'Wat hebben wij een schitterende librerie', zegt hij. 'Er zijn nu wel 150 boeken'. Het zojuist klaargekomen boek wordt aan de ketting gelegd en zo toegevoegd aan de boekenschat van het klooster. De monniken en ook anderen kunnen het boek komen lezen. Maar het mag niet meegenomen worden. Daarvoor is het veel te kostbaar.

Bron

J. van Reenen, *De grote geschiedenis van een klein land*. Utrecht 2016. Pag. 109-115.

Gespreksvragen

1. Broeder Bernolf was bezig met medicijnen te maken voor een zieke. Waarom zei hij: 'Als God het wil zegenen?'

Voor de volgende vragen kunt u gebruik maken van de plaat 'In een middeleeuws klooster' door J.H. Isings.

2. Links staat een groot beeld van een vrouw met een kind op haar arm. Wie zijn dit?
 - Maria met het kind Jezus.
 - Exodus 20:3-5. 'Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben.'

9. Het leven in de middeleeuwen

- *Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen dat boven in den hemel is, noch van hetgeen dat onder op de aarde is, noch van hetgeen dat in de wateren onder de aarde is.*

Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de HEERE uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde lid dergenen die Mij haten.'

- *Jesaja 46 vers 5:7. 'Zij verkwisten het goud uit de beurs en wegen het zilver met de waag; zij huren een goudsmid, en die maakt het tot een god, zij knielen neder, ook buigen zij zich daarvoor. Zij nemen hem op den schouder, zij dragen hem en zetten hem aan zijn plaats; daar staat hij, hij wijkt van zijn stede niet; ja, roept iemand tot hem, zo antwoordt hij niet, hij verlost hem niet uit zijn benauwdheid. Gedenkt hieraan en houdt u kloekelijk, brengt het weder in het hart, o gij overtreders.'*

3. Wat zegt Maria, de moeder van Jezus over zichzelf?

- *Lukas 1:38. 'Zie de dienstmaagd des Heeren; mij geschiede naar uw woord.'*
- *Lukas 1:47, 48. 'En mij geest verheugd zich in God mijn Zaligmaker; omdat Hij de nederheid Zijner dienstmaagd heeft aangezien.'*

4. Wat is een crucifix? Welk woord hoor je hier in?

- Het gouden kruis boven de deuropening. Het woord 'kruis'.
- Zie het eerste gebod. *Habakuk 2:18. 'Wat zal het gesneden beeld baten, dat zijn formeerder het gesneden heeft? Of het gegoten beeld, hetwelk een leugeneraar is, dat de formeerder op zijn formeersel vertrouwt, als hij stomme afgoden gemaakt heeft?'*

5. Waarom heeft broeder Petrus een kap over zijn hoofd geslagen?

- *De tocht en kou bij het open raam.*

6. Tegen de muur waar broeder Petrus zit is een wandtapijt bevestigd voor de kou. Welke letters zie je hierop staan?

- *JHS, drie letters van de naam Jezus. IHS is een Christusmonogram dat vaak wordt verklaard als de beginletters van Iesus Hominum Salvator (Jezus de Redder der Mensen).
Het geeft de eerste drie letters weer van de naam Jezus in het Grieks: IHΣ.*

7. Kun je nog meer van zulke 'afkortingen' van namen zien?

- *Boven de deur het monogram met CH en R en X en P, de naam van Christus.*
- *Het labarum XP wordt gevormd uit de eerste twee Griekse letters van het woord 'Christus' (Grieks: Χριστός) – Chi (χ) en Rho (ρ).*

8. Links achter de zuil liggen de kostbare boeken aan kettingen, die met een ring aan een stag geschoven kunnen worden. Dit heet een 'lectriijn'. Zo kunnen de boeken toch gelezen worden. Waarom liggen de boeken aan een ketting?

- *Dan kunnen ze niet worden weggenomen/gestolen worden.*

Vertelling 2 **JONKER EWOUT WORDT TOT RIDDER GESLAGEN**

De takken van de bomen schudden in de gure aprilwind. De ruiters op het bospad hebben de kragen van hun mantels opgezet. Diep gebogen over de halzen van hun paarden sporen ze de dieren aan. De voorste, jonker Ewout, kijkt gejaagd om zich

heen. Zou het nog lukken hun kasteel op tijd te bereiken? Of zou heer Wolfert hen te snel af zijn?

Nee, al lange tijd gaat het niet goed tussen heer Lodewijk en heer Wolfert. En dat terwijl ze nog wel burens zijn! Maar ja, die grens, daar kunnen de heren het maar niet over eens worden. Ewout weet wel zeker dat heer Wolfert eigenlijk jaloers is op de welvaart van heer Lodewijk. Heer Lodewijk is ook een goed heer, die het beste voor heeft met zijn onderdanen. Heer Wolfert is anders, wreed en hebzuchtig. Bij hem zou Ewout niet graag in dienst zijn!

Nu zoekt hij steeds ruzie en stuurt zijn knechten om te plunderen op heer Lodewijks gebied. Dat betekent strijd, onophoudelijk. Oog om oog, tand om tand. Daarom gaan boerderijen in vlammen op en vluchten berooide boeren met hun gezinnen naar het kasteel om onderdak te vinden. Zij hebben alles verloren in de strijd. Maar wat geeft dat? Het belangrijkste dat telt is de riddeer!

Vanmorgen was Ewout eindelijk zo'n groepje rovers tegengekomen. Op heterdaad betrapt! Snel hadden Ewout en zijn mannen hun zwaarden getrokken.. "Geef je over, gemene schurken!"

Maar plotseling waren aan alle kanten gewapende voetknechten uit het graan omhoog gerezen. Een hinderlaag! En... naderden daar geen ruiters? Het was op een vlucht uitgelopen. Even later hadden ze nog meer mannen van heer Wolfert gezien. Het kon niet anders, of die waren op weg naar het kasteel van heer Lodewijk! Dat werd een overval!

In volle vaart rijden Ewout en zijn mannen nu door het beschermende bos. Zouden ze nog op tijd komen? Daar bereiken ze de bosrand. Met één blik neemt Ewout de velden in zich op. Recht voor hem verrijst machtig en zwaar het kasteel. Verspreid liggen enkele boerderijen tussen de akkers. Maar daar links, die rode en gele kleuren... daar wemelt het van heer Wolferts soldaten! Een ogenblik aarzelt Ewout. Dan schreeuwt hij tegen de onderaanvoerder: 'Dirk, rij met de hoornblazer naar het kasteel. Laat de brug ophalen en het kasteel in staat van verdediging brengen. Wij houden die kerels zolang tegen!'

Dan stormt hij met zijn mannen de vijand tegemoet. Ewout laat zijn paard steigeren. Verwoed zwaait hij met zijn zwaard. De mannen van heer Wolfert deinzen terug. Maar de overmacht is te groot. Verschillende paarden zijn al neergestort, getroffen door speren of pijlen van de vijand. In hun val sleuren ze hun ruiters mee. Ze moeten terug, begrijpt Ewout. Opnieuw laat hij zijn paard steigeren. 'Volg me!' schreeuwt hij. Hij geeft het paard de sporen. Met een geweldige sprong schiet het dier vooruit. Ewout breekt door de kring van vijanden heen, gevolgd door de anderen. In dolle vaart gaat het naar het kasteel, door akkers en velden.

Dan... Vanaf de kasteeltorens schetteren signalen. De al opgetrokken valbrug zakt naar beneden. De poort wordt geopend en daar stormt een bende ruiters naar buiten, gevolgd door voetknechten, gewapend met lange speren. Heer Lodewijk rijdt voorop. Zijn vizier is gesloten. In zijn vuist houdt hij een groot slagzwaard. Een gevoel van opluchting en dankbaarheid doorstroomt Ewout. Hij houdt zijn paard in en steekt zijn zwaard omhoog. Laat nu de vijand maar komen.

Het is stil geworden op het slagveld. Heer Wolferts legertje is in wanorde weggelucht. Op de grond liggen doden. Gewonden worden weggedragen. Enkele gevangenen zitten, vastgebonden, bijeen. Hun gezichten staan somber. Ze weten wat hun hoogstwaarschijnlijk te wachten staat. Nee, met rovers heeft niemand medelijden. Hun wacht de dood.

Enkele dagen later. In de stille kapel van het kasteel ligt Ewout helemaal alleen geknield op de stenen vloer. Alleen een flakkerende kaars verlicht de donkere ruimte. Naast hem ligt zijn zwaard en harnas. Na deze nachtwake zal hij tot ridder geslagen

9. Het leven in de middeleeuwen

worden. Ewout ligt te wachten. Wanneer zal het ochtend zijn? Wanneer zullen zijn makers hem komen halen. Voor zich ziet hij nog het gruwelijke gevecht. Heer Lodewijk met zijn vreselijke slagzwaard. Niemand waagde het om in zijn buurt te komen. De ruiters van heer Wolfert. Hij is ze achteraan gegaan. In volle vaart waren ze gevlucht. Alles van de afgelopen dagen passeert in zijn gedachten.

Opeens klinken buiten de kapel stemmen. De grote toegangsdeur zwaait open. In het licht van de fakkels staan Ewouts kameraden. Hun gezichten kijken blij. 'Het is tijd! Kom mee.' Eén van de mannen loopt naar Ewout toe. Hij helpt hem zijn harnas om te gespen. Aan zijn laarzen worden de gouden sporen vastgemaakt. Nu is hij klaar.

De kleine optocht zet zich in beweging. De kapel uit. Tussen zijn makers in loopt Ewout de binnenplaats over. Het begint al licht te worden. Aan de overzijde van de binnenplaats is de ridderzaal. De grote deuren staan wagenwijd open. In de opening staat heer Lodewijk. Hij heeft zijn prachtige mantel om zijn harnas heen geslagen. In de vensterbanken zitten de burchtzaten. Iedereen kijkt hoe Ewout achter heer Lodewijk aanloopt naar het midden van de grote zaal. De fakkels aan de wanden verlichten de schemerige ruimte. De pastoor staat klaar met in zijn handen de Bijbel. Voor zijn heer knielt Ewout op één knie neer. Hij buigt zijn ontblote hoofd. Dirk, één van Ewouts vrienden, overhandigt heer Lodewijk het zwaard van Ewout. Plechtig klinkt de stem van heer Lodewijk boven Ewout: 'In de naam van God, de heilige Michaël en de heilige George sla ik je tot ridder. Wees dapper, onvervaard en trouw!' Dan voelt Ewout drie zachte slagen op zijn schouder. Ontroerd staat Ewout op. Hij legt zijn rechterhand op de Bijbel, die de pastoor vasthoudt. 'Ik zweer dat ik de kerk zal beschermen. Ik zweer de zwakken te zullen beschermen.' Vastberaden klinkt Ewouts stem door de hoge ruimte. Ja, denkt hij, ik wil net zo'n dappere en edelmoedige ridder zijn als heer Lodewijk.

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 1.

Gespreksvragen

1. Heer Lodewijk slaat Ewout in de naam van God en de heilige Michaël en George tot ridder. Ewout zweert gehoorzaamheid. Welk gebod gaat over de Naam van de HEERE God?
 - *Het derde gebod Gij zult den Naam des HEEREN uws Gods niet ijdelijk gebruiken; want de HEERE zal niet onschuldig houden die Zijn Naam ijdelijk gebruikt.*
2. Ewout legt aan zijn heer Lodewijk een eed af. Weet je uit de Bijbel ook voorbeelden van mensen die zweren?
 - *Genesis 24:2-3. 'Zo sprak Abraham tot zijn knecht, den oudste van zijn huis, regerende over alles wat hij had: Leg toch uw hand onder mijn heup, opdat ik u doe zweren bij den HEERE, den God des hemels en den God der aarde, dat gij voor mijn zoon geen vrouw nemen zult van de dochteren der Kanaänieten, in het midden van dewelke ik woon.'*
 - *1 Koningen 1:29-30. 'Toen zwoer de koning en zeide: Zo waarachtig als de HEERE leeft, Die mijn ziel uit allen nood verlost heeft; Voorzeker, gelijk als ik u gezworen heb bij den HEERE, den God Israëls, zeggende: Voorzeker zal uw zoon Sálomo na mij koning zijn en zal op mijn troon in mijn plaats zitten; voorzeker, alzo zal ik te dezen zelveen dage doen.'*
 - *2 Korinthe 1:23. 'Doch ik roep God aan tot een Getuige over mijn ziel, dat ik om u te sparen nog te Korinthe niet ben gekomen.'*

- *Mattheus 26:63-64. 'Doch Jezus zweeg stil. En de hogepriester antwoordende zeide tot Hem: Ik bezweer U bij den levenden God, dat Gij ons zegt of Gij zijt de Christus, de Zoon Gods. Jezus zeide tot hem: Gij hebt het gezegd. Doch Ik zeg ulieden: Van nu aan zult gij zien den Zoon des mensen, zittende ter rechterhand der kracht Gods en komende op de wolken des hemels.'*

3. Ewout legt ook de eed af in naam van de heilige Michaël en de heilige George. Mag je bij de heiligen of een ander schepsel zweren?

- *Jakobus 5:12. 'Doch vóór alle dingen, mijne broeders, zweert niet, noch bij den hemel, noch bij de aarde, noch enigen anderen eed; maar uw ja zij ja, en het neen neen, opdat gij in geen oordeel valt.'*

- *Heidelbergse Catechismus Zondag 37.*

Vraag 101.

Vr. Maar mag men ook godzaliglijk bij den Naam Gods een eed zweren?

Antw. Ja, als het de overheid van haar onderdanen, of anderszins ook de nood vordert, om trouw en waarheid daardoor te bevestigen, en dat tot Gods eer en des naasten heil; want zulk eedzweren is in Gods Woord gegrond, en daarom ook van de heiligen in het Oude en Nieuwe Testament recht gebruikt geweest.

Vraag 102.

Vr. Mag men ook bij de heiligen, of bij enige andere schepselen een eed zweren?

Antw. Neen; want een rechten eed zweren is God aanroepen, dat Hij, als Die alleen het hart kent, der waarheid getuigenis wil geven, en mij straffe, indien ik valselijk zweer; welke eer aan geen schepsel toebehoort.

Vertelling 3 DE SCHUILPLAATS

Langzaam schommelt de zwaarbeladen wagen over de hobbelige zandweg. Koopman Berend, hoog te paard, kijkt telkens ongeduldig achterom. Hij zou willen dat ze harder opschoten. Het is niet pluis in deze buurt. Die ridder Wolfert is niet te vertrouwen! Het zou niet de eerste keer zijn dat hij een eerzaam koopman overvalt en uitschudt. Daarom reist Berend samen met een andere koopman. En voor de zekerheid hebben ze maar wat bewapende wapenknechten gehuurd. Dan kunnen ze zich verdedigen als het nodig is.

Lang hoeft koopman Berend niet meer in spanning te zitten. Daar, waar de weg een bocht maakt en zich verder tussen de bomen door slingert, staan plotseling ruiters op de weg. Sommigen dragen de kleuren rood en geel.

'Halt, dit is grondgebied van heer Wolfert!', klinkt het bars. 'Bevel van onze heer: de koopwaar moet naar het kasteel gebracht worden. Voor onderzoek!' De kerels grijnzen.

Koopman Berend voelt zich woedend worden. Moet hij, een vrije poorter, zich laten sarren door zo'n roofridder? 'Nooit!' brult hij. Dan geeft hij zijn paard de sporen en stormt op de bende in, op de voet gevolgd door zijn wapenknechten. Op zo'n felle tegenstand hebben heer Wolferts knechten niet gerekend. Even heerst er verwarring, maar dan slaan de wapenknechten er op los. De andere koopman is al bezig de wagen te keren op het pad. Hij zal proberen de kostbare koopwaar in veiligheid te brengen. Niet al te ver achter hen ligt een klooster. Misschien kunnen ze bescherming vinden achter de dikke muren. Als koopman Berend en zijn mannen het nu maar volhouden...

Het zit Harlo niet mee. Het zal je maar gebeuren dat je gedwongen wordt je werk op de akker in de steek te laten en je aan te sluiten bij een troep wapenknechten. Daar moet je toch wel een horige voor zijn. Weigeren is er niet bij, want de stok ligt

9. Het leven in de middeleeuwen

altijd klaar bij heer Wolfert. Met een hoofd vol boze gedachten rijdt Harlo achteraan. Een rechteloze is hij, een slaaf. Heimelijk is Harlo jaloers op de kooplieden die hij moet helpen te plunderen. Zij kunnen gaan en staan waar ze willen. Ze wonen in een stad, achter sterke muren. Daar is vrijheid en veiligheid. Harlo neemt zich voor een beetje achteraf te blijven als het op een gevecht aankomt.-

Op de landweg is het een verward kluwen van vechtenden. Als heer Wolferts knechten in de gaten krijgen dat de wagen gekeerd is en de buit hun dreigt te ontsnappen, dringen ze onder luid geschreeuw op. Ook Harlo, helemaal achteraan, zwaait met zijn strijdknops. Hij ziet dat de koopman het zal moeten verliezen. Enkele van zijn mannen zijn al uitgeschakeld. Toch jammer...

Maar dan... Boven het strijdgewoel uit klinkt een heldere stem: 'Hier is ridder Ewout! Hou vol!' Een pluimenbos wappert boven een blinkend harnas. Daar is hulp voor koopman Berend!

Dan zijn de rovers plotseling omsingeld door grimmig kijkende wapenknechten. Ze kunnen geen kant meer op. Harlo raakt in paniek. Hoe kan hij ontsnappen? Voor rovers zal er immers geen genade zijn. Hij drukt de sporen in de flanken van zijn paard. Hij zal proberen uit te breken. Dan voelt hij een zware slag op zijn hoofd en weet hij niets meer.

Als Harlo weer bijkomt, ligt hij dwars over de rug van het paard. Een felle schrik schiet door hem heen. Waar brengen ze hem heen? Dit kan maar één ding betekenen: rovers horen aan de galg!

Een stekende pijn vlijmt door zijn hoofd en het wordt weer zwart voor zijn ogen. Als hij voor de tweede keer zijn ogen opslaat, ligt hij tot zijn grote verbazing in een ziekenzaal. Een vriendelijke monnik verzorgt zijn hoofdwond met geneeskrachtige kruiden en legt een schoon verband aan. Barmhartigheid in een wereld vol geweld. Zo is Harlo in het klooster terechtgekomen. Ridder Ewout heeft hem meegenomen. Tenslotte is Harlo een boer en geen soldaat.

Harlo herstelt snel. Al gauw kan hij wandelingen maken in de kloostertuin, waar de kruiden groeien: vingerhoedskruid, kamille en valeriana. Hij helpt de broeders in de moestuin en luistert naar hun gezang tijdens de gebedsdiensten. Vaak loopt hij in gedachten door de oude kloostergang en heeft hij weinig zin om terug te gaan naar heer Wolfert.

In zijn hoofd rijpt een plan. Als hij nu eens, wanneer hij genezen is, naar de stad trekt? Heer Wolfert weet toch niet dat hij in het klooster is. Die denkt vast dat hij niet meer leeft. Enkele dagen later staat zijn besluit vast. Hij zal in de stad een nieuw bestaan opbouwen.

Met bonzend hart gaat Harlo tussen de twee hoge torens door de stad binnen. Hij herademt als hij eenmaal door de poort is. Onderweg heeft hij steeds in angst gezeten dat heer Wolfert hem zou zoeken. Maar wie zal hem in deze drukte vinden? Door de smalle straten met de dicht opeen gebouwde huizen ratelen karren. Schreeuwende voerlui moedigen de trage ossen aan. Onder de luifels zitten handwerkslieden. Tot zijn verbazing ziet Harlo dat er in een straat overall hetzelfde ambacht wordt uitgeoefend. En terwijl hij door de straatjes dwaalt, ziet hij hoeveel verschillende ambachten er zijn. Hier is de weversstraat, daar de bakkersstraat, ginds wonen de kuipers.

Aan het marktplein rijzen ontzagwekkend hoog de kerktorens op. Lange tijd staat Harlo te kijken. Dan gaat hij behoedzaam de kerk binnen. Het is er donker en koel. Wierookgeur vult de ruimte. Het beeld van de Heilige Maagd ziet op hem neer. Harlo knielt. Hier wil hij danken voor zijn redding.

Als hij weer buiten staat, loopt hij verder tot hij aan de haven komt. Kranen zwaaien langzaam heen en weer en hijsen tonnen en pakken uit de aangemeerde schepen. Kooplui houden toezicht op hun waren. Lange tijd staat Harlo te kijken.

Plotseling klinkt achter hem een stem: 'Zeg, heb jij niets anders te doen? Wat mij betreft kun je de handen uit de mouwen steken. Je kunt nog wat verdienen ook.' Het is een vriendelijke koopman, die dat zegt. Harlo wil graag, maar... zou hij deze koopman kunnen vertrouwen? Dan zegt hij: 'Ik wil graag in uw dienst komen heer, maar ik ben een weggelopen horige. Heer Wolfert zal mij misschien zoeken.'

De koopman lacht. 'Jouw heer Wolfert heeft hier niets te vertellen', zegt hij, 'Hier ben je in de stad. Je weet het misschien nog niet, maar stadslucht maakt vrij!' Een zware last valt van Harlo's schouders. Hij is vrij! Heer Wolfert zal zich niet in de stad wagen. De burgers zijn goed bewapend en de muren en poorten zijn sterk. Later zal hij ook vader, moeder en zijn zus Margje naar de stad halen. Samen zullen ze het hier goed hebben. Wie weet, brengt hij, Harlo, het ook nog wel eens tot koopman.

Bron

Oorspronkelijk.

Gespreksvragen

1. Harlo zegt tegen de koopman dat hij een weggelopen slaaf is. Welke eigenschap hoort hier bij?
 - *Eerlijkheid, oprechtheid.*
2. Wie in de Bijbel was ook een weggelopen slaaf?
 - *Onesimus. Zie de brief aan Filemon.*
3. Harlo knielt voor het beeld van de maagd Maria. Wat zegt de Heere over het knielen voor beelden?
 - *Exodus 20:3-5. 'Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben. Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen dat boven in den hemel is, noch van hetgeen dat onder op de aarde is, noch van hetgeen dat in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de HEERE uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaders bezoekt aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde lid dergenen die Mij haten.'*
4. Harlo werd gedwongen om mee te gaan roven. Dit was tegen zijn zin in. Wat doe jij als je gedwongen wordt om iets te doen wat niet goed is?
 - *1 Petrus 5:7. 'Werpt al uw bekommernis op Hem, want Hij zorgt voor u'.*
 - Daniël 3. De geschiedenis van de drie vrienden in de vurige oven.

Leestekst

BRAND IN HARDERWIJK!

Een brand in een middeleeuwse stad kon op een regelrechte ramp uitlopen. De meeste huizen waren immers van hout en de daken van riet. In ieder huis moesten daarom een paar leren emmers en een ladder aanwezig zijn. Dat waren voorzorgsmaatregelen van het stadsbestuur. Iedere stad werd wel eens getroffen door een grote brand.

Harderwijk overkwam dat op de middag van 3 I juli 1503. De hitte van de julidag hangt tussen de huizen van het stadje Harderwijk. De hopen afval die de straten bijna onbegaanbaar maken, verspreiden een doordringende stank.

Ewout is aan die stank gewend en last heeft hij er niet van. Maar die hitte! De zon brandt op de daken. Al wekenlang heeft het niet geregend. Ewout weet hoe gevaarlijk droogte is. Dat heeft zijn vader hem verteld.

9. Het leven in de middeleeuwen

Vader is brandwachter. De hele dag kijkt hij vanaf de toren uit over de stad of er ergens een rookwolkje valt te ontdekken. Dan moet hij onmiddellijk de brandklok luiden! Nu, met deze droogte, kan vader wel een hulpje gebruiken! De burgemeesters zijn de stad al doorgegaan om bij ieder huis te zeggen dat de burgers goed op hun vuren moeten letten. En dat ze hun emmers en ladders gereed moeten houden!

Ewout blijft staan om even uit te blazen. Boven op de toren zal het koeler zijn, denkt hij. Daar voel je tenminste de wind. Als altijd kijkt Ewout weer zijn ogen uit. Van bovenaf gezien lijkt de stad met al die nauwe, kronkelende straatjes net een groot spinnenweb. In het midden van dat web zit een gat. Dat is het marktplein. Overal ziet Ewout torens: op de kerken, op de kloosters, op de stadspoorten en op de Latijnse school.

Wacht, hij zal ze weer eens proberen te tellen. Elke vinger die hij opsteekt stelt één toren voor. Hoeveel handen krijgt hij vol? Ingespannen telt hij.

Een ogenblik later trilt hij van schrik. Zijn vader schreeuwt. Ewout staat als vastgenageld. Uit één van de rieten daken stijgt een dikke rookwolk op. Even later slaat het vuur naar buiten. Razendsnel grijpt het om zich heen. In een oogwenk is vader bij het dikke touw. De alarmklokken beieren angstig over de daken. Brand in de stad! Moge God ons bijstaan...

Hoe lang heeft Ewout al meegeholpen met blussen? Hoeveel emmers zijn er al door zijn handen gegaan? Hij weet het niet. Zijn vader is hij al lang kwijtgeraakt. Overal laaien vlammen op en kolkt de rook. Hijgend en hoestend vechten de burgers tegen het vuur. Brandwachters scheppen de emmers vol en geven ze snel door. Het water sist in de vlammen. Het is onbegonnen werk. Wat kunnen ze ook beginnen tegen die loeiende vlammenzee?

Moeders zijn met hun kinderen de grote kerk binnengevlucht. Daar zullen ze veilig zijn. De kerk is immers van steen! Maar het vuur grijpt de muren. Na korte tijd stort het dak brandend en krakend naar beneden.

'De Latijnse school loopt gevaar! We moeten de studenten redden!' In een kring van vuur staat daar de school. Vlammen lekken langs de muren omhoog en grijpen naar de poort. Wanhopig zoeken dappere mannen naar een opening om door het vuur heen te breken. Het is tevergeefs. Even later is de school veranderd in een vuurzee.

Ewout kan niet meer. De hitte is zo groot dat het lijkt of hij geen adem meer kan halen. 'Verloren', hamert het in zijn hoofd, 'alles verloren.' Steken de vlammen nu hun grijparmen naar hem uit? Wordt dit zijn einde? Alles wordt zwart voor zijn ogen...

Ewout komt bij als er water in zijn gezicht gegooid wordt. Hij proest en slaat verwilderd zijn ogen op. Wat is dat? Overal ziet hij water! Waar is het vuur gebleven?

'Zo jongen, probeer maar weer eens op je eigen benen te staan', zegt een vriendelijke stem. En dan merkt hij tot zijn grote verbazing dat hij tot aan zijn middel in het water staat. Dat moet het water van de Zuiderzee zijn! 'Je bent veilig, m'n jongen', zegt de stem weer, 'hier kan het vuur niet komen.' Als Ewout omhoog kijkt, ziet hij het zwartberoete gezicht van een non. Twee vriendelijke ogen kijken hem aan.

'We hebben ons in veiligheid kunnen brengen door de zee in te lopen, gaat de non verder. 'Wee degenen die nu nog in de stad zijn. Moge God hen genadig zijn.'

Boven de stad kleuren de vlammen de hemel rood. De wind blaast de rookwolken landinwaarts. Met doffe ogen staart het groepje vluchtelingen naar de brandende stad. In drie uur tijd is Harderwijk ten onder gegaan. Terwijl ze naar de oever waden,

is er maar één ding waaraan Ewout kan denken: 'Hoe zal het met mijn familie afgelopen zijn?'

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 1.

Achtergrond- informatie

DRIE STANDEN

De middeleeuwers brachten in hun maatschappij verschillende ordeningen aan, bestaande uit tegenover elkaar staande groepen. Men onderscheidde geestelijken en leken. Deze laatsten konden weer onderscheiden worden in vrijen en onvrijen.

Maar rondom het jaar 1000 kwam er een nieuw beeld van de ordening van de middeleeuwse samenleving naar voren. In deze ordening was de maatschappij opgebouwd uit drie standen: krijgers, priesters en boeren. Deze categorieën vulden elkaar aan en vormden samen het harmonieuze lichaam van de samenleving. Omstreeks 1020 schreef bisschop Adalbero van Laon: 'Het huis van God, dat men houdt voor één geheel, is derhalve in drieën verdeeld.' Het bestaan van de verschillende standen of klassen met hun onderlinge tegenstellingen werd erkend, maar daarnaast werd ook de maatschappelijke harmonie benadrukt.

Een taakomschrijving van de drie standen of klassen vinden we bijvoorbeeld bij de theoloog Eadmer van Canterbury, aan het begin van de elfde eeuw. Hij goot deze omschrijving in de vorm van een fabel. Zelf noemde hij het een exemplum. 'De taak van de schapen is het leveren van melk en wol, die van de ossen het bewerken van de aarde en die van de honden is het verdedigen van de schapen en de ossen tegen de wolven. Zo vervult iedere diersoort zijn plicht, onder bescherming van God. Zo handelt God ook met de verschillende ordes die Hij heeft ingesteld met het oog op de verschillende taken die op aarde vervuld dienen te worden.'

Op dit soort uitspraken berust de voor ons klassiek geworden karakteristiek van de middeleeuwse standenmaatschappij: zij die strijden, zij die bidden en zij die werken (*bellatores, oratores et laboratores*). Het was een door God gewilde ordening.

Toch waren grenzen tussen de verschillende standen in de praktijk nooit zo streng als de theorie wel wilde. De geestelijkheid stond open voor zowel de adel als voor de burgers. En veel van oorsprong onvrijen gingen in later eeuwen via de ridderstand deel uitmaken van de adel.

DE GEESTELIJKHEID

1. Bisschoppen en priesters

Ver van de verblindende glans van het pauselijk hof, een glans die het toenemend innerlijk verval maskeerde, speelde zich het zorgelijk bestaan van de bisschoppen af. Gekweld door politieke en financiële zorgen, droegen zij meer het harnas dan het misgewaad en misten voor het eigenlijke kerkewerk de tijd, maar ook vaak de lust en de bekwaamheid.

Ook de priesters waren voorwerpen van kritiek. Kronieken van kerkelijke rechtbanken verhalen van priesters die hun vee op het kerkhof lieten weiden, hun hooi in de kerk opsloegen en 'vergaten' 's avonds de deuren van de kerk te sluiten. Er waren priesters die de hele dag in de kerk stonden om voor iedereen en voor welk doel dan ook een mis op te dragen. Natuurlijk met de bedoeling daarmee geld binnen te ha-

9. Het leven in de middeleeuwen

len. Rijke parochiepriesters lieten voor enkele stuivers hun werk waarnemen door een arme kapelaan.

Toch zullen dit uitzonderingen geweest zijn. Wel staat vast dat de priesters, en met name geldt dit voor de dorpspastoors, toegerust waren met bitter weinig kennis. Daarmee probeerden ze hun parochianen op zijn best enig begrip van de kerkleer bij te brengen en hen het Credo, het Onze Vader en het Ave Maria te leren. Iedere dag droegen zij de mis op en 's zondags hielden ze een preek. Ze bezochten de zieken en stervenden. Verder moesten ze zorgen dat de kerkelijke belastingen binnenkwamen voor de paus en de bisschop, in de vorm van tienden, doop- en begrafenisgelden.

Om rond te kunnen komen bebouwden zij ook een akkertje voor zichzelf en verleenden tegen vergoeding allerlei diensten aan de kasteelheer.

Alles bij elkaar een weinig benijdenswaardig lot voor dienaren van een rijke kerk.

Relikwieën

In de vierde en vijfde eeuw kwam het tot het vereren van relikwieën, overblijfselen van martelaars of bijbelheiligen, waaraan men een wonderbaarlijke, genezende kracht toekende. Het volk geloofde, dat men met deze relikwieën zieken kon genezen, duivelen kon uitwerpen en zelfs doden kon opwekken. Er ontstond een ware relikwieënjacht en het bedrog tierde welig.

Keizer Theodosius moest zelfs een wet uitvaardigen, die verbood het lichaam van een martelaar te verscheuren of te verhandelen.

Vooraf in Constantinopel was de belangstelling voor relikwieën heel groot. Men bracht het hoofd van Johannes de Doper, overblijfselen van Samuël, van Jozef en van de priester Zacharias naar deze stad over. Dit ging gepaard met plechtige processies. Uit een beschrijving van Chrysostomus (Guldenmond) blijkt, dat niet alleen de leken behoefte hadden aan heiligen- en relikwieënverering. Zelfs de keizer en de keizerin verschenen met een schitterend gevolg 'om zich te verootmoedigen op de plaats, waar de genade des Heiligen Geestes in bijzondere mate woonde.'

Beelden en muurschilderingen

Steeds groter werd aan het begin van de middeleeuwen de behoefte aan het zintuiglijk-waarneembare in de godsdienst. Nu was de overgang ook wel groot van het heidendom met zijn vele voorstellingen van goden naar het christendom, dat geen enkele zintuiglijke voorstelling van God kende. Zo kwam de beeldendienst in zwang.

De Romeinen verstonden al de kunst van het maken van muurschilderingen (fresco's). Deze verschenen nu ook in de kerken, met als onderwerp bijbelse taferelen en heiligenlevens.

Er was veel tegenstand, met name bij de kerkvaders, maar dat hielp weinig. Het proces ging door. Op een synode in 305 werden de fresco's veroordeeld. Een presbyter sprak van stofaanbidding en afgodendienst. Een bisschop van Marseille liet alle beelden uit de kerk verwijderen, een soort antieke beeldenstorm dus.

Maar het volk ging steeds meer hangen aan het zichtbare in de godsdienst.

2. Het monnikenleven

De bewoners van de kloostergebouwen keerden het wereldse leven de rug toe. De kloosters waren eilanden van geborgenheid. Het waren ook bijna de enige plaatsen waar aanvankelijk cultuur en wetenschap konden bloeien en de voortgang ervan is dan ook voor een goed deel aan de monniken te danken. Een belangrijke bijdrage vormde het overschrijven van boeken: de Bijbel, heiligenlevens, geschriften van kerkvaders en van Griekse en Romeinse wijsgeren (in zeer slechte vertalingen).

De inkt werd gekookt uit galnoten en ganzen waren er genoeg om ganzenpennen te leveren, die telkens met een scherp pennenmes werden bijgesneden. Geschreven werd er op perkament. Perkament was duur en als de voorraad op was, nam men nogal eens een handschrift uit de bibliotheek, krabde met een pennenmes de inkt weg en beschreef het blad opnieuw.

In de schrijfzaal schreef een groep monniken dezelfde tekst over, die gedikteerd werd door de prior. Iedere monnik zat in zijn eigen schrijfstool, waaraan een inkthoorn met inkt hing.

Het maken van prachtige beginletters was het werk van de tekenmeesters. Zo'n beginletter vulde een groot gedeelte van een pagina en werd op zijn beurt opgevuld met fijne miniaturen. De verf hiervoor werd bereid uit plantensappen. Soms werd er zelfs bladgoud bij de versiering van de miniaturen gebruikt: dagenlang werd een gouden munt platgehamerd tot er een vliedun blaadje goud ontstond, dat met eiwit op het perkament werd geplakt.

Wanneer een klooster veel handschriften in zijn bezit kreeg, werd er een kloosterbibliotheek of librerie ingericht. Daar lagen de kostbare handschriften ter inzage op lessenaars. Voor alle zekerheid lagen ze aan een ketting.

Volgens aanwijzingen die nog van Karel de Grote afkomstig waren, werden er geneeskrachtige kruiden gekweekt in de kloostertuin. Zo zijn bijvoorbeeld het vingerhoedskruid, kamille, tuinsalie en valeriaan hier bekend geworden.

Sommige kloosters in de steden oefenden een bedrijf uit, zoals bierbrouwen of weven en beconcurrerden de burgers. Liefdadigheid werd beoefend door het stichten van gasthuizen voor reizigers en zieken. Burgers verschaften de fondsen hiervoor.

In veel kloosters werd de beoefening van de wetenschap langzamerhand bijzaak. De kloosters waren rijk geworden. Ze hadden veel landerijen verworven.

Dat gold overigens vooral voor de kloosters in de zuidelijke lage landen. Het noorden kende voor 1100 slechts een handjevol kloosters, die bovendien nog weinig betekenden voor de verbreiding van de cultuur en de ontginning van de grond. In de loop van de twaalfde eeuw groeide het aantal kloosters ook in het noorden, als gevolg van stichting door nieuwe orden, die hierna besproken worden. Het aantal bewoners van een klooster bedroeg over het algemeen twintig tot veertig monniken of nonnen, maar een veel groter aantal personen was betrokken bij de instandhouding van het geheel. De meeste grond werd verhuurd aan pachters. De rest werd bewerkt door lekenbroeders, bestaande uit voormalige horigen en lijfeigenen van de kloosters. De pacht moest worden gecontroleerd, de oogst opgeslagen, landbouwmethoden en bemesting moesten worden verbeterd, de melkveehouderij moest productiever worden. Daar waren kennis van zaken en organisatietalent voor nodig. Monniken maakten inspectie- en zakenreizen door het gehele land en zodoende kwam er van de oude kluzenaarsidealen weinig meer terecht. Lekenbroeders verrichtten het handwerk.

Ook de levenswijze binnen de kloosters begon langzamerhand minder sober te worden. Dat gold vooral voor de abt, wiens tafel even goed voorzien was als die van een edelman. Vlees of gevogelte ontbraken niet, terwijl dat eigenlijk verboden was (in de loop van de dertiende eeuw raakte dit verbod in het vergeetboek). Het voedsel voor de monniken bestond uit brood, eieren en vis. Daarbij kwamen nog enkele kruiken bier. Op de vele feest- en heiligendagen waren er bovendien speciale vergunningen en ontheffingen en zo was er regelmatig een prettige afwisseling van het dieet. Daarbij werd dan ook de in ieder klooster aanwezige wijnvoorraad aangesproken.

9. Het leven in de middeleeuwen

3. Enkele kloosterorden

Eén van de bekendste kloosters in ons land die de regel van Benedictus van Nursia volgde, was de abdij van Egmond. Deze abdij werd door de graven van Holland begunstigd en velen van hen werden er begraven. Door haar zware muren was de abdij van Egmond een militair steunpunt, met name tegen de rebelse Westfriezen, die pas in 1289 door Floris V definitief onderworpen werden.

De Egmondse monnik Melis Stoke heeft in zijn Rijkroniek de geschiedenis van de Hollandse graven beschreven. Aan hem danken we ook het uitvoerige verslag over de moord op Floris V, 'der keerlen god'.

In 1572 werd de abdij door de geuzen, onder leiding van Diederik van Sonoy, verbrand. In 1934 werd op dezelfde plaats een priorij gebouwd, die in 1950 weer werd verheven tot abdij.

In de tiende eeuw was de abdij van Cluny in Frankrijk teruggekeerd tot de idealen van armoede en wereldverzaking. Vele kloosters volgden, zoals de abdij van Egmond, die ook de regel van Cluny overnam. Door hun ascetische regel en levenswijze kwamen de Cluniacensers in een reuk van heiligheid te staan, waarna offeranden en erflatingen begonnen binnen te stromen. Het gevolg was dat twee eeuwen later de Cluniacenser kloosters boven alle andere beroemd waren vanwege hun rijke bouwstijl en fijne keuken. Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen.

Nieuwe zuiveringen waren nodig. Die kwamen er o.a. vanuit de in de twaalfde eeuw gestichte orde van de Cisterciënzers (Citeaux in Noord-Frankrijk), ook wel Trappisten genoemd. Deze orde verplichtte zich tot ingespannen handenarbeid, korte nachtrust en een ascetisch leven. De grote stuwkracht achter de beweging was Bernard van Clairvaux (1091-1153). Hij was het ook, die opriep tot de tweede kruistocht. De invloed die van zijn devotie uitging (hij gebruikte graag het beeld van Brudegom en bruid, naar het Hooglied) werkte eeuwenlang door, tot in de tijd van de Reformatie.

Niet lang daarna kwamen de Cisterciënzers in hun witte (als ze priester waren) of grijze pijen (voor de gewone monniken) naar onze landen, waar ze zich voelden aangetrokken tot de vruchtbare klei in Groningen en Friesland. Bij Aduard (Groningen) bouwden ze een kloosterstins: een boerderij en een kerk. 'Cruce et aratro!' (door het kruis en de ploeg).

De orde werd bekend door het ontginnings- en bedijkingswerk. Ook bouwden ze veel kerken. De bekende zadeldaktorens in Groningen en Friesland danken we aan hen. De Cisterciënzers droegen zoals gezegd een witte of grijze (schiere) pij. Het eiland Schiermonnikoog, waar het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest (Friesland) uitgestrekte bezittingen had, is naar hen genoemd (oog = eiland).

In later tijden, toen de Cisterciënzers zich gingen toeleggen op de wetenschap, werd de kloosterschool van het klooster Aduard beroemd.

In 1120 kreeg Norbert van Xanten (± 1080-1134) toestemming een gemeenschap te stichten bij Laon. De naam van het klooster dat Norbert stichtte luidde Prémontré. Daarom werden de monniken Premonstratenzers genoemd, of Norbertijnen, naar hun stichter.

De Norbertijnen volgden de regel van Augustinus, die betrekking had op het gemeenschappelijke leven, en werden daarom ook wel Augustijner monniken genoemd. Gemeenschappelijke koordienst en persoonlijke bezitsloosheid stonden voorop. Daarnaast wilde Norbert een organisatie in het leven roepen, waarbij groepen toezicht op elkaar hielden. Vooral wilde hij echter contact houden met de bevolking door middel van zielzorg. Dat was iets wat nog geen enkele andere orde kende.

De paus bevestigde Norberts regel in 1126, het jaar waarin Norbert aartsbisschop van Maagdenburg werd. De monniken te Middelburg bijvoorbeeld traden in 1128 toe

tot Norberts orde en vormden een Premonstratenzer abdij. Voor de Zeeuwen heette deze voortaan 'de Abdij van Middelburg'.

In het rivierengebied stichtten enkele Norbertijner monniken de abdij Mariënweerd aan de Linge bij Beesd (1129). Ook in de Kempen verrezen Premonstratenzer abdijen, zoals Tongerlo en Averbode, die van belang zijn geweest voor de ontginningen.

In 1229, dertien jaar nadat paus Innocentius III zijn goedkeuring aan de orde had gegeven, verschenen de eerste Franciscanen of Minderbroeders in de lage landen. Eerst in 's Hertogenbosch, daarna in Roermond, Maastricht en Utrecht. De Franciscaner orde, gesticht door Franciscus van Assisi (1182-1226), was een bedelorde. Armoede en naastenliefde waren de hoogste geboden in hun leven. Langs de weg bedelden zij hun dagelijks brood in letterlijke zin bijeen. Geld mochten ze niet eens aanraken, laat staan aannemen. 'En zij die kwamen om dit leven op zich te nemen, gaven alles wat zij bezaten aan de armen. En zij waren tevreden met één kleed, dat van binnen en van buiten was opgelapt, met een gordel en een broek.' (Uit: *Het Testament van Franciscus van Assisi*).

Maar armen, mismaakten en zieken konden altijd op hun hulp rekenen.

Nog tijdens het leven van Franciscus echter werd zijn beweging, door toedoen van paus Honorius III, omgezet in een goed georganiseerde orde, die ook bezittingen mocht hebben. De rondtrekkende predikers moesten zich voortaan voegen naar de gebruikelijke kloosterpraktijk. Franciscus betreurde dit, maar hij was te nederig om zich er tegen te verzetten. In zijn Testament zette hij zijn oorspronkelijke idealen echter nog eens uiteen: 'De broeders moeten oppassen, in geen geval kerken en armenlijke woningen en al wat voor hen gebouwd wordt te aanvaarden, tenzij het is zoals past bij de heilige armoede, waaraan wij trouw hebben beloofd in de Regel, en zij er slechts gastvrijheid ontvangen als vreemdelingen en pelgrims.'

De Franciscanen hebben door dit alles toch hun stempel op de vernieuwing van het kloosterwezen gedrukt en hebben daarmee voorlopig de toenemende verwereldlijking gestuit.

De tweede grote bedelorde was die van de Dominicanen of predikheren, genoemd naar de stichter, Dominicus de Guzman. Voor deze orde stond de studie centraal. Deze moest staan in het teken van de prediking tegen ketterijen. Het ging erom, het verstand van de toehoorders te raken. De Dominicanen kregen al spoedig het kerkelijk geloofsonderzoek in handen (inquisitie).

Een kleinere en minder bekende bedelorde was tenslotte die van de Karmelieten, die zich in 1249 in Haarlem vestigden.

Alle bedelorden hadden trouwens gemeen dat ze de verering van Maria bevorderden. De Dominicanen bijvoorbeeld stimuleerden sterk het rozenkrans gebed tot haar eer.

Benedictus van Nursia (480 - 550)

Benedictus werd in 480 geboren in het stadje Nursia, in de Apenrijnen, niet ver van Rome.

Na zijn studie in Rome leefde hij drie jaar als kluizenaar in een grot. Daarna trad hij korte tijd op als abt in een klooster. De vijandige houding van de monniken noodzaakte hem te vluchten en hij vestigde zich opnieuw in zijn grot, waar hij gezelschap kreeg van meerdere asceten.

Benedictus begon nu een twaalfstal kleine kloosters te bouwen. In elk klooster leefden twaalf monniken, onder leiding van een abt.

In de verwarde tijd na de val van het West-Romeinse rijk, waarin de Oostgoten Italië beheersten, ontvluchtten veel jonge Romeinen de wereld. Ze verlangden naar hogere goederen dan aardse rijkdom en volgden Benedictus.

9. Het leven in de middeleeuwen

In 529 verliet hij met zijn volgelingen de grot en stichtte een klooster op de bouwval van een oude Apollo-tempel, die gelegen was op de Monte Cassino, een berg tussen Rome en Napels.

Hier schreef Benedictus zijn Regel: 73 vaste voorschriften voor uiterlijke handelingen en innerlijke gezindheid.

Enkele zaken trekken in deze Regel de aandacht:

1. Wie in het klooster toegelaten wilde worden, moest een zware proeftijd van een jaar doormaken. Na dit jaar was de noviet (nieuweling) vrij om in de wereld terug te keren. Wilde hij in de kloostergemeenschap opgenomen worden, dan moest hij onder eigenhandig geschreven geloften (als hij tenminste kon schrijven!) op het altaar neerleggen, in het bijzijn van de abt. Deze geloften golden voor altijd.
2. Wat de gelofte tot verandering van de zeden betreft: "De verandering des lichaams alleen door tonsuur, kleding en levenswijze betekent niets. De ommekeer moet innerlijk plaatsvinden. De boze gedachten moeten uit het hart wijken, opdat zij niet tot ongepastheden verleiden in woorden en daden en tot zonde voeren. Daarom moet de monnik zijn boze gedachten aan zijn meerdere biechten en deze moet voor de hem toevertrouwen een wijze, liefhebbende zielverzorger zijn" (Benedictus).

Om het kwaad tegen te gaan moest er ook strenge tucht zijn.

Geheime en vervolgens openbare berisping, vasten, slaag, ban en uitsluiting van het Heilig Avondmaal vormden de straffen.

'Met het uitspreken van de ban moet de abt voorzichtig omgaan, als een verstandig geneesheer, als de herder die de 99 schapen achterliet, om het ene, dat verloren was, te zoeken.' (Benedictus).

Voor de godsdienstoefeningen werd zeven uur uitgetrokken. Deze begonnen om 2 uur 's nachts met de mutatina. Dan volgde om 6 uur de prima, om 9 uur de tertia, om 12 uur de sexta, om 3 uur de nona, om 6 uur de vesper, om 9 uur het complementorium.

'Ik loof u zeven maal daags om de rechten Uwer gerechtigheid" (Ps 119 : 164) en "Te middernacht sta ik op, om U te loven voor de rechten Uwer gerechtigheid" (Ps 119 : 62).

De levenswijze was sober. Een weinig wijn werd toegestaan. Vlees kregen alleen zieken en zwakken. De anderen aten groenten, vis, eieren en vruchten. Extra porties waren er voor degenen die veldarbeid verrichtten. Voor handenarbeid werd ook zeven uur uitgetrokken en voor lectuur twee. Zo bleven er dus acht uur over voor slaap.

De zorg voor de kerken en het voorlezen aan tafel deed elk op zijn beurt, een week lang.

3. Onmiddellijke en onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de abt, als vertegenwoordiger van Christus, gold als de eerste graad van vernedering. De abt, die door de monniken zelf was gekozen, mocht men nooit tegenspreken. Het ging dus om de verloochening van eigen wil. 'Het hoofdwapen in de geestelijke strijd is de gehoorzaamheid aan Jezus, van Wie de mens zich door ongehoorzaamheid heeft afgewend.' (Benedictus).

4. Nonnenkloosters en begijnhoven

Evenals de monniken waren de nonnen vaak uit hogere kringen afkomstig. Op de kastelen was geen plaats voor ongetrouwde vrouwen. Het klooster vormde vaak een alternatief voor een ongewenst huwelijk. Ook zij die ongetrouwd waren gebleven vonden er een wijkplaats.

Meisjes die schande over de familie hadden gebracht, konden er worden opgeborgen. Natuurlijk waren er ook roepingen, die leidden tot een leven van toewijding, gebed en meditatie.

De abdis die aan het hoofd stond van een vrouwenklooster was een adellijke dame, in veel gevallen een grafelijke dochter.

Het kwam voor dat in de nonnenkloosters de bepalingen met betrekking tot het gemeenschappelijk leven danig werden afgezwakt, door eigen bezit en inkomsten toe te staan.

In de steden waren het met name de nonnen, die de zorg voor de gasthuizen en de armen op zich namen. Ze werden daarin bijgestaan door de begijnen.

Begijnen waren vrouwen die een leven van gebed en overdenking wilden leiden, maar niet tot een kloosterorde toetraden. Binnen hun gemeenschap hielden ze zich aan enkele leefregels, maar ze waren vrij om weer terug te keren in de maatschappij. Naast de genoemde verpleging gaven ze onderwijs (lezen, schrijven en zang) en hielden ze zich bezig met handenarbeid, zoals weven, spinnen en het wassen van wol. De groei van de begijnhuizen werd veroorzaakt door het vrouwenoverschot als gevolg van de kruistochten en de talloze oorlogen.

Later ontstonden in veel steden de bekende begijnhoven: afzonderlijke woningen, gegroepeerd rondom een kerkje en een open hof. De begijnhoven waren omgeven door een muur en bezaten eigen bak-, slacht- en turf huizen.

De begijnen werden geleid door een daartoe aangestelde priester en voor de dagelijkse gang van zaken door een uit hun midden gekozen meesteres. De begijnen hielden hun eigen bezittingen en bedelen was hun verboden.

Onder de vele begijnhoven in ons land is het Begijnhof aan de Kalverstraat in Amsterdam ongetwijfeld het bekendste.

5. Romaanse en gotische kerkbouw

Het bouwen van stenen kerken bleef lange tijd duur, omdat het materiaal van ver moest worden aangevoerd. Meestal was dat tufsteen, dat afkomstig was uit de Eifel. Daarmee werden rechthoekige zaalkerkjes gebouwd, geflankeerd door zware torens, die aan een fort deden denken. De kerkjes hadden een vlakke, houten zolder. Het dak was niet meer met riet gedekt, zoals in de Karolingische tijd, maar met leien.

In de Maasstreek echter gebruikte men een lichte kalkrijke steensoort en de kerken hadden steeds een kruisvorm, die terug te voeren was op de vorm van de Romeinse basilica (rechthuis): een rechthoekige zuilenhal met aan het einde een halfronde nis, de absis, waarin de rechter zat.

In de christelijke kerkjes was de rechter uiteraard vervangen door de priester of bisschop. Juist voor de plaats waar de absis aan de rechthoek was vastgebouwd, werd de laatste gekruist door een dwarsbeuk. De absis werd nu koor genoemd en het vierkant dat ontstond door de kruising van schip en dwarsbeuk werd viering genoemd. Daar stond het altaar. Langzamerhand won dit kerktype terrein in de lage landen, alhoewel de kleine eenbeukige kerkjes op het platteland in zwang bleven en ook veel grote kerken in de steden de dwarsbeuk misten.

Na 1100 werd bovengeschetst grondplan verder uitgebreid. Zo werd er boven de viering een vaak achthoekige toren gebouwd: de vieringtoren.

Het schip van de kerk werd geflankeerd door zijbeuken, terwijl er op de beide uiteinden van de dwarsbeuk ook een toren verrees.

Om liturgische reden was de absis, het koor, naar het oosten (het licht!) gericht. Aan de westkant, dus boven de ingang, verrees een grote toren, die vaak werd geflankeerd door twee kleinere.

9. Het leven in de middeleeuwen

De vlakke houten zoldering werd vervangen door het zogenaamde tongewelf, dat echter een enorme zijdelingse druk uitoefende op de muren. Deze druk heeft tijdens de bouw heel wat instortingen veroorzaakt. Het gevolg was dat men de muren dik en zwaar maakte en de vensters zo klein mogelijk hield. Deze manier van bouwen ging men romaans (= Romeins) noemen.

Het latere kruisgewelf ontstond doordat twee tongewelven elkaar kruiselings sneden. Zo'n kruisgewelf gaf betere resultaten: de druk werd nu op bepaalde punten van de muur geconcentreerd. Op die punten verzwaarde men de muur door pilaren en plaatste tegen de buitenmuur steunberen, die tegendruk uitoefenden. De kruisgewelven werden van elkaar gescheiden door over het schip gespannen gordelbogen, platte brede banden, die de vorm hadden van een halve cirkel.

Bij kerken waar een bijzondere verering bestond voor de overblijfselen van een heilige, werd onder het koor een crypte of krocht uitgegraven waarin de betreffende relieken een plaats vonden.

Pelgrims brachten regelmatig relikwieën mee, zodat niet alleen de crypte moest worden uitgebreid, maar ook het aantal altaren in de kerk. Rondom het koor bouwde men later soms een krans van kapelletjes. Deze waren gewijd aan bepaalde heiligen. Tenslotte moet er gewezen worden op de bepleistering van de in romaanse stijl gebouwde kerken. Ook aan de buitenkant waren ze helemaal witgepleisterd. In de loop van de eeuwen is deze pleisterlaag weggesleten.

In 1243 begon de stad Doornik, in 1248 Keulen en in 1254 Utrecht met de vervanging van de oude domkerk. Er werd nu gebouwd in een stijl die men in Frankrijk al een eeuw lang kende en die men in de zeventiende eeuw als gotisch zou betitelen. Toen was men namelijk van mening dat deze onklassieke manier van bouwen alleen maar afkomstig kon zijn van de barbaarse Goten, de plundersaars van het klassieke Rome. De bouwmeesters borduurden voort op het stramien van het kruisgewelf. De hierboven genoemde gordelbogen werden vervangen door scherp geprofileerde, spitse, elkaar kruisende ribben, die als het ware ontsproten aan de pilaren. Het dak werd nu eigenlijk gedragen door deze ribben.

De muren konden nu hoger worden opgetrokken, maar ze moesten wel stevig genoeg blijven om de ribben bijeen te houden. Natuurlijk, tegen de zijbeuken stonden de steunberen, maar voor het steeds hoger wordende middenschip (het schip van de dom van Utrecht is maar liefst 33 meter hoog) moest een oplossing gevonden worden.

Deze vond men door op de steunberen luchtbogen te plaatsen. Deze spanden als het ware over de zijbeuken heen en vingden de zijwaartse druk van het hoge dak op. In latere tijden werden de luchtbogen soms versierd met beeldhouwwerk, zoals dat te zien is bij de Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch.

Voor de kerk was nu alleen het slanke geraamte van pijlers, steunberen, luchtbogen en spitsbogen belangrijk. In het huidige Nederland is de gebeeldhouwde versiering van de kerken over het algemeen sober gebleven. Behalve genoemde versieringen aan de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch is er bijvoorbeeld maar één beeldenportaal, namelijk aan de Sint-Servaaskerk in Maastricht. Wel is gebleken dat er o.a. in Utrecht het nodige is verdwenen tijdens de beeldenstorm.

In met name het graafschap Holland maakte de slappe bodem het plaatsen van stenen kruisgewelven onmogelijk. De kerken werden veelal gebouwd van baksteen en kregen houten tongewelven. Een uitzondering is de Grote Kerk te Dordrecht, die als enige kerk in het voormalige graafschap Holland geheel in steen is overwelfd. Ook in andere delen van de lage landen komen we vaak houten tongewelven tegen in gotische kerken.

Een ander type gotische kerk bestaat uit drie even hoge schepen naast elkaar, waarbij het middelste meestal even breed is als de twee buitenste samen. De hoge zijbeu-

ken schoren hier het brede middenschip en worden op hun beurt geschraagd door zware steunberen. Aan de westkant staat een tamelijk eenvoudige toren. Dit type noemen we de hallenkerk. Een nadeel van het principe van deze hallenkerken is dat het middenschip zijn licht moet ontvangen via de zijbeuken. Hallenkerken vinden we het meest in het oosten van ons land, zoals de Grote of St.-Michaelskerk in Zwolle, de St.-Lebuïnuskerk te Deventer en de Martinikerk te Groningen.

DE ADEL

1. Edelen en ridders

In de elfde en twaalfde eeuw werden bezitters van een heerlijkheid over het algemeen als edelen beschouwd. Zo'n heerlijkheid bestond, zoals al in hoofdstuk 8 werd geschetst, uit een vronhoeve met daarbij behorende landerijen, die voor een deel aan horigen waren uitgegeven.

Nu was het bepaald niet zo dat deze edelen ook automatisch ridder waren. In de lage landen bestond de ridderschap in de twaalfde eeuw voornamelijk uit dienaren, die als ruiter in dienst waren van hun heer of voor hem bestuursfuncties vervulden. In een aantal gevallen waren het zelfs mensen van onvrije geboorte. Als beloning kregen ze een dienstleen.

De kruistochten onderstreepten het belang van de ridderschap, een ontwikkeling waaraan de kerk bijdroeg door de ridders in dienst van kerk en samenleving te stellen en de ridderslag een kerkelijke wijding te geven. Deze opwaardering had tot gevolg dat adel en ridderschap zich in de dertiende eeuw begonnen te vermengen en uiteindelijk ineensmolten.

Na deze ineensmelting bleef overigens gelden, net als voorheen: als edelman werd men geboren, tot ridder werd men geslagen.

Niet alle edelen lieten zich tot ridder slaan om zich zodoende aan de strijd te wijden. Verarmde edelen, zonder erfdeel, konden de ceremonie rondom de ridderslag niet bekostigen en leidden een leven als "welgeborene" in de stad, waar ze soms het geluk hadden een rijke burgerdochter te trouwen. Anderen trok het ridderleven gewoonweg niet aan. Zij woonden rustig op hun heerlijkheid en bleven eigenlijk hun leven lang schildknaap of beter gezegd jonker (we kennen nog de titel jonkheer).

Zo was vanaf de dertiende eeuw wel iedere ridder van adel, maar niet iedere edelman was ook ridder.

2. Van page tot ridder

Aan een ridderslag ging een jarenlange, gedegen opvoeding vooraf.

Al op zevenjarige leeftijd ging een jongen van edele geboorte in de leer bij een bevriend edelman, het liefst bij een graaf of hertog. Hij werd daar page. Hij leerde schermen en boogschieten. Op het binnenhof stond een paal, waaraan een draaiend wiel bevestigd was. Aan dat wiel hingen de schobbejakken, poppen die voetknechten voorstelden. Die moest de page in volle ren proberen te doorsteken.

Met de kasteelvrouw ging hij op valkenjacht. Zij was het ook die hem hoofse manieren bijbracht.

Na zeven jaar kwamen de ouders op bezoek en brachten de page zijn eerste zwaard. Tijdens het feestmaal kreeg hij een flinke draai om zijn oren, de laatste die hij ongestraft in ontvangst mocht nemen!

Nu was de jongeman jonker geworden. Hij moest gasten ontvangen, hun handen wassen en hun bed opschudden. Maar ook moest hij zijn heer vergezellen naar het

9. Het leven in de middeleeuwen

slagveld en naar het toernooi en hij verzorgde diens wapenrusting en paard. Natuurlijk bleef hij zich bekwamen in het hanteren van de wapens. Als onderdeel van zijn hoofse opvoeding leerde hij schaakspelen.

Had de jonker zijn heer lange tijd trouw gediend, dan werd hij ter gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis (een bruiloft, een toernooi of een naderende veldslag) tot ridder geslagen.

Eerst werd er een mis opgedragen om de bescherming van Onze Lieve Vrouwe in te roepen. Aansluitend bracht de jonker vervolgens de nacht in de kerk door, in overpeinzing en gebed, in het gezelschap van harnas en zwaard.

De volgende morgen werden hem de gouden sporen aangesespt en zijn makkers brachten hem de stukken van zijn harnas. Gekniel ontving hij dan enkele zachte slagen op de schouder, hem toegebracht met het plat van een zwaard. De heer voegde hem toe: "In de naam van God, de heilige Michael en de heilige George sla ik u tot ridder. Wees dapper, onvervaard en trouw."

Dan zwoer de jonge ridder zijn eed, met zijn rechterhand op de Bijbel. Hij beloofde dagelijks de mis te horen, te strijden voor de heilige kerk en haar dienaren, weduwen en wezen te beschermen, onrechtvaardige oorlogen te vermijden, zijn vorst in alle wereldlijke zaken te gehoorzamen en voor God en mensen deugdzaam te leven.

Een plechtige maaltijd besloot de ceremonie. Voortaan hoefde de ridder niet meer de strijd aan te binden met lager geplaatsten en mocht hij alleen maar door zijns gelijken berecht worden.

Natuurlijk kwam het maar al te vaak voor dat de hierboven geschetste ceremonie achterwege werd gelaten, omdat velen in acute situaties de ridderslag ontvingen, bijvoorbeeld op het slagveld, na betoonde dapperheid.

Verder behoeft het geen betoog dat de hooggestemde ridderidealen lang niet altijd in vervulling gingen: hebzucht en willekeur bezoedelden het blazoen van veel (roof)ridders.

3. Toernooi en steekspel

Toernooien waren spel en oefening tegelijk. Tot aan de dertiende eeuw was een toernooi een nabootsing van een gevecht tussen twee groepen ridders, gevoerd met stomp gemaakte wapens en geheel volgens de regels van de krijgskunst. Wie uit het zadel werd gelicht, moest naar de banier van zijn tegenstander lopen en gaan onderhandelen over het losgeld voor zichzelf, zijn paard en zijn wapenrusting.

Vaak raakten de ridders in de loop van het toernooi zo opgewonden dat ze niet meer te stoppen waren. Zelfs de schildknepen schoten toe en mengden zich in de strijd. Dan vielen er rake klappen, waarbij ridders vaak bloedige verwondingen opliepen. Anderen bleven na een val van hun paard hulpeloos op het slagveld liggen en stikten in het stof, dat door de oogaten de helmen binnendrong.

Tijdens een toernooi sneuvelden soms meer ridders dan tijdens een veldslag. Dit was de kerk natuurlijk een doorn in het oog. De toernooien werden in de ban gedaan, waarbij als bepaling gold dat zij die tijdens een toernooi het leven lieten niet in gewijde aarde begraven mochten worden.

Na 1300 veranderde het toernooi. Het werd een gereguleerd steekspel tussen twee spelers. Er kwamen tribunes voor de toeschouwers, die fraai versierd werden met de familiewapens van de deelnemers. Ook deed de hoofse liefde haar intrede: ridders tooiden zich met de kleuren van hun uitverkoren jonkvrouw. Herkenning van de spelers aan de hand van de gedragen kleuren vormde vaak een onderdeel van de feestvreugde. Aan het gevecht ging een indrukwekkende parade vooraf (een pas d'armes), waarbij de tegenstander uitgedaagd werd.

De spelers bevonden zich aan weerszijden van een houten schutting en probeerden elkaar tijdens het passeren uit het zadel te stoten. Wie zich daarbij niet aan de spelregels hield werd onteerd en "in zijn hemd gezet".

Overigens zijn deze steekspelen hier te lande nooit erg populair geworden. Het ouderwetse toernooi bleef populair.

4. Bewapening

In de elfde en twaalfde eeuw droegen de ridders maliënkolders. Dat waren hemden van ineengevlochten ijzeren ringetjes of leren tunieken die bezet waren met grote, ijzeren klinknagels. Daaronder werd een onderhemd gedragen met een gewatteerde vulling, om eventuele klappen op te vangen. De ongeveer dertien kilo wegende maliënkolders werden bij zonnig weer gloeiend heet. Daarom droeg men eroverheen een fraai gekleurde wapenrok.

In de veertiende eeuw werd de maliënkolder uitgebreid met ijzeren platen die de kwetsbare lichaamsdelen beschermden: schouders, ellebogen, banden, knieën en dijbenen. De maliënkolder was door middel van een maliënkraag aan de helm bevestigd. Van de helm kon het vizier worden omhooggeslagen. Een vooruitstekende punt ter hoogte van de neus zorgde ervoor dat slagen naar opzij afgleden.

In de loop van de vijftiende eeuw zagen de wapensmeden kans wapenrustingen te maken die bestonden uit scharnierende ijzeren platen, die het gehele lichaam van de ridder bedekten. Zo'n harnas woog ongeveer vijftwintig kilo en was zo vernuftig in elkaar gezet, dat een ridder zich gemakkelijk kon bewegen. Hij hoefde nu niet meer in het zadel te worden gehesen en hij kon ook zelf weer opstaan na een val. Een probleem bleef de zonnewarmte, die er voor zorgde dat de ijzeren platen gloeiend heet werden. Daarbij kwam dat een ridder, om zich te beschermen tegen het schuren van het ijzer, onder zijn harnas nog een opgevuld wambuis van ruwe wol droeg, dat gevoerd was met satijn. De kamgaren broek was ter hoogte van de knieën omwikkeld met linnen. Onder de helm droeg hij een gevoerde muts.

Op het schild was het familiewapen afgebeeld, zodat de ridders elkaar tijdens de strijd konden herkennen. Een onwettige zoon (bastaard) mocht wel het wapen van zijn vader voeren, maar dan moest er een balk van de linkerbovenhoek tot de rechterbenedenhoek door het wapen lopen.

De ridders bedienden zich graag van een slagzwaard, dat in een aantal gevallen tweehandig was (met twee handen te bedienen). Het was te herkennen aan het lange gevest.

Overigens doodden de ridders elkaar bij voorkeur niet tijdens een gevecht. Een gevangen ridder leverde immers een hoog losgeld op!

Het voetvolk, bestaande uit burgers en boeren, dacht daar anders over. Dat bleek wel tijdens de Gulden Sporenslag in 1302, toen een Frans ridderleger verpletterend verslagen werd door de Vlaamse burgers.

De Franse kroniekschrijver Froissart vertelt verontwaardigd dat de Engelsen tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) op zeker moment voor wel 400.000 francs aan Franse ridders dood sloegen. Ongehoorde verspilling!

5. Ridderstrijd: oorsprong van veel zegswijzen

Het krijgshaftig vertoon van de ridders heeft blijkbaar altijd al tot de verbeelding gesproken. Onze taal kent in ieder geval tal van uitdrukkingen die aan hun krijgsbedrijf ontleend zijn.

Daarover schrijft A. van Hulzen in zijn *Vaderlandse Geschiedenis* een aardig stukje, dat we hieronder laten volgen.

9. Het leven in de middeleeuwen

‘Het hoofd van de ridders werd beschermd door een helm; in de strijd lieten zij bovendien de helmklep of het vizier neer, waardoor het gelaat geheel bedekt werd, zodat de tegenstander niet kon zien met wie hij te doen had. Met open vizier vechten kreeg de betekenis van openlijk, eerlijk of ridderlijk strijden. Dikwijls daagde de ene edelman de andere uit door hem zijn handschoen toe te werpen; nam de uitgedaagde de handschoen op, dan nam hij daarmee de uitdaging aan. Door iemand de handschoen toe te werpen kon men dus iemand tegen zich in het harnas jagen. Wanneer een edelman iemand wilde verdedigen, dan was hij bereid voor hem in het strijdperk te treden en voor hem een lans te breken. Wanneer een ridder op deze wijze voor iemand in de bres sprong, dan moest hij wel vast in het zadel zitten.

Iedere ridder had een eigen kenteken, een eigen wapen, dat op zijn schild was aangebracht; degene die de kleuren op het schild aanbracht, werd schilder genoemd en later kreeg deze naam een meer algemene betekenis, waarbij men niet meer aan een schild dacht. Wanneer men het schild van een ridder zag, wist men wie men voorhad, tot welke partij hij behoorde en wat hij van plan was te doen. In zijn schild voeren ging betekenen van plan zijn.’

6. Het kasteel

Tot ongeveer 1200 zijn de verdedigingsstorens die de edelen binnen hun palissaden lieten bouwen, van hout geweest. De kunst van het stenen bakken uit klei was, met de Romeinen, uit onze landen verdwenen. Het zou tot bijna 1250 duren voordat men deze kunst weer machtig was.

De edelen noemden hun woning burcht, omdat men zich er kon bergen in tijden van gevaar. De benaming kasteel was afgeleid van het Latijnse castellum.

Toen men de burchten van steen ging bouwen, werden ze ook wel 'steen', 'stein' of 'stins' (in Friesland) genoemd. We hoeven hier maar te denken aan Het Steen (Antwerpen), het Gravensteen (Gent), Stein (Zuid-Limburg), Loevestein en IJsselstein.

De oudste burchten in onze landen bestonden uit een ronde of vierkante toren, de donjon. Ze stonden op een betrekkelijk klein stuk grond en waren omgeven door een gracht. De heer woonde erin met zijn gezin, onder de meest primitieve omstandigheden. Op de vloer lag stro. Huisraad ontbrak bijna helemaal. Langs de wanden stonden kisten met kleren en wapens: berg- en zitplaats tegelijk. Enkele kisten hadden een leuning. In het brede bed vond het hele gezin een plaats. Knechten en meiden sliepen op de vloer. De deur was een eindje boven de begane grond aangebracht. Het woonvertrek kon alleen via een laddertje bereikt worden. Door het optrekken daarvan kon de donjon beter verdedigd worden. Later, toen de kastelen groter werden, was de (stenen) donjon een zware hoektoren geworden.

Voor het eigenlijke kasteel was een buitenhof, die eerst nog door een houten palissade omgeven werd. Soms was alleen het poortgebouw van steen. Later werd de palissade soms vervangen door een stenen muur.

Toch was deze buitenhof moeilijk te verdedigen. Daarom trok men zich in geval van een beleg terug op het eigenlijke kasteel. Ook dat was door een gracht en een muur omgeven. Voor het poortgebouw met uitstekende torentjes, van waaruit men de vijand kon bestoken, was een valbrug. In het poortgebouw hing de reke, een valhek met ijzeren punten. Op de muur was een weergang met een borstwering. Achter de kantelen of tinnen kon men dekking zoeken tegen de pijlen van de vijand. Hiervandaan kondigde een wachter het bezoek van (soms ongewenste) gasten aan (vgl. hoog van de toren blazen). Hoorngeschal klonk ook als de nieuwe dag aanbrak.

Eenmaal door het poortgebouw, kwam men op het binnenhof. Daar was vaak een waterput. Deze zorgde ervoor dat er tijdens een beleg geen watertekort ontstond.

Wel probeerden belegeraars het water te verontreinigen door kadavers over de muur te schieten en zodoende besmettelijke ziekten te verspreiden in het kasteel.

Op de rechthoekige binnenplaats stonden de stallen, het bakhuis, de brouwerij en de kapel, de kennel voor de jachthonden en allerlei schuren. Dat alles was tegen de muren aangebouwd en het spaarde weer achtergevels uit. Varkens, kippen en ganzen scharrelden overal rond.

In het hoofdgebouw bevond zich de burchtzaal. Met het oog op de verdediging waren de weinige vensters smal. Ze deden als schietgleuven dienst. Omdat het daardoor schemerig bleef in de zaal, liepen de schietgleuven uit tot brede nissen. Daarin waren stenen zitbanken (vensterbanken!) aangebracht. Daar zaten in vreedstijd de vrouwen te borduren en de klerk of kapelaan hield er zijn administratie bij. Olielampjes of toortsen verlichtten spaarzaam de burchtzaal. Later vond men ook wel ijzeren luchters met kaarsen.

Een open haard zorgde voor wat warmte in het kille vertrek. De vloer was in later tijd geplaveid met tegels, maar vanwege de kou waren deze vooral 's winters bedekt met een laag biezen.

Tafels waren er niet. Voor het begin van de maaltijden, 's morgens om acht en 's middags om drie uur, werden houten schragen binnengebracht, waarover planken werden gelegd. Pap werd gegeten met lepels, maar voor de overige spijzen werden de vingers gebruikt. Dienaren kwamen af en toe langs met een wasbekken en een doek: een dwegel (vgl. dweil).

Die overige spijzen bestonden uit veel vlees van vee en wildbraad, brood en soms fruit (appels). Aardappels waren nog onbekend. Als bord werd een broodteloor (een grote snee roggebrood) gebruikt. Alles werd weggespoeld met grote slokken bier. Botten en etensresten werden op de grond gegooid, voor de honden. De restanten bleven rustig liggen tot de atmosfeer ondragelijk was geworden. Dan werd de hele zaak uitgeschept en weggekruid. Op de vloer kwam een verse laag biezen en alles begon weer van voren af aan.

Later hingen edelen wandtapijten langs de muren om de tocht te weren en het vertrek een warmer aanzien te geven. In de zaal was ook een nis met een gootje naar buiten: de zogenaamde heimelijkheid of het gemak. De slotgracht deed dienst als riool.

Onder de torens van het hoofdgebouw bevonden zich kelders, die als opslagplaats dienst konden doen. Ook werden daar gevangenen, in afwachting van hun verhoor en vonnis, opgesloten. Dat kon soms erg lang duren. Opsluiting als straf op zich kende men in die tijd niet.

Er was in die kelders sprake van mensonterende toestanden: weinig licht, bijna geen frisse lucht, haast geen voedsel, bedorven stro en overal ongedierte. Weinigen hielden dit lang vol.

7. Een beleg

Het was en bleef voor een middeleeuws legertje een groot probleem om een goed verdedigd kasteel in te nemen. Met behulp van stenen, takken en aarde werd een dam gemaakt in de slotgracht. Blijden slingerden grote stenen tegen of over de kasteelmuren. Stormrammen beukten met zware balken, die van een metalen kop waren voorzien, het metselwerk van de muren los. Soms werd een belegeringstoren (evenhoghe) tegen de kasteelmuren aangereden. Ook werden stormladders gebruikt. Natuurlijk probeerden de belegerden de stormrammen en belegeringstorens in brand te steken en om die reden waren ze aan de buitenkant bekleed met natte huiden.

9. Het leven in de middeleeuwen

Toch gebeurde het maar sporadisch dat een goedgebouwd kasteel werd ingenomen. Meestal was dit dan het gevolg van verraad.

Pas toen het buskruit was uitgevonden, konden de muren langzaam maar zeker in puin worden geschoten. En de inmiddels welvarende burgerij kon zich kanonnen veroorloven. Het gevolg was, dat burchtheren hun kasteel niet meer in de eerste plaats als militair object zagen, en het begonnen te verbouwen tot een gerieflijker woonoord. De schietgleuven verdwenen bijvoorbeeld en maakten plaats voor ramen.

8. Troubadours en minstrelen

Zeer welkom als afwisseling in het vooral 's winters eentonige bestaan op de burcht was een bezoek van een troubadour met zijn dienaren, de minstrelen (ministeriaal = dienaar, vgl. minister = dienaar van de kroon). De troubadour dichtte/ vond (het Franse 'trouver') zijn liederen zelf. Later werden de woorden troubadour en minstreel door elkaar gebruikt.

Ook kunstmakers waren welkom. Zij voerden soms gemuilkorfde beren mee, bij wie de klauwen waren uitgetrokken. De arme dieren vermaakten de kasteelbevolking met hun kunstjes en dansen.

Zelfs de komst van een eenvoudige marskramer bracht al afwisseling, omdat hij de laatste nieuwtjes uit de omgeving wist te vertellen. En natuurlijk had zo'n koopman heel wat in zijn mars!

9. De jacht

In vreedstijd hielden de edelen zich graag bezig met de jacht op wolven, wilde zwijnen, herten en gevogelte. Op die manier voorzagen ze hun tafel van grote hoeveelheden vlees. Een luxe vorm van op jacht gaan was het jagen met valken op reigers en andere vogels. 'Aan deze valkenjacht namen ook vrouwen deel.

De dames zaten, vanwege het ontbreken van rijkleding, in een speciaal dameszadel, met beide benen aan één kant. Hun paarden waren daarop afgericht: het waren zogenaamde telgangers, die net als kamelen beurtelings beide linker- of rechterbenen verplaatsten.

Overigens werden niet alleen valken gebruikt, maar ook haviken en sperwers, die voor het gemak valkvoegels werden genoemd. Deze laatsten werden voor de lage vlucht gebruikt: de jacht op fazanten, patrijzen en eenden. Voor de hoge vlucht werd in de regel de valk gebruikt: de jacht op reigers, kwartels, hazen, korhoenders en duiven. De benamingen lage en hoge vlucht hebben te maken met het verschil in aanvalstactiek tussen sperwer en havik enerzijds en de valk anderzijds. Zo kon men met de vogels op 'haar en veder' jagen, d.w.z. op lopend en vliegend wild.

De jagers droegen de afgerichte vogel mee op een leren handschoen, waaraan hij door middel van een riempje verbonden was. Zodra de jagers in de lucht een prooi zagen, namen ze de valk het kapje af, dat deze over de kop droeg en wierpen hem in de lucht. Na een hevig gevecht stortten prooi en aanvaller naar beneden. De roofvogel kon weer gelokaliseerd worden met behulp van de belletjes die hij aan zijn poten droeg.

De valkenier vervoerde zijn vogels op een houten rek dat met riemen over zijn schouders bevestigd was. Hij richtte de vogels af met behulp van een dode of nagemaakte vogel, een loer. Deze werd aan een touw in het rond gedraaid, zodat het leek of de loer vloog (vgl. iemand een loer draaien). Voor goed afgerichte valken werden grote bedragen betaald. Vooral de vogels, die in Valkenswaard (!) waren gevangen en afgericht, waren befaamd. Valkeniers van vele vorsten kwamen daar hun jachtvogels kopen.

BOEREN EN BURGERS

1. De horigheid verdwijnt

In de negende en tiende eeuw had zich in Europa een specifieke vorm van grootgrondbezit ontwikkeld: het vronhoevestelsel. Onvrije (horige) boeren bewerkten een deel van het bezit van de heer voor eigen levensonderhoud. Daarvoor waren ze afdracht verschuldigd van producten in natura. Ook waren ze verplicht tot het leveren van herendiensten.

In Nederland was, op Zuid-Limburg na, het vronhoevestelsel nooit helemaal tot ontplooiing gekomen omdat de geldhuishouding hier te lande nooit helemaal verdween. Ook lagen de goederen van de grootgrondbezitters nogal verspreid, vooral die van de kerk. Door de goede verbindingen te water was dat op zichzelf gezien geen groot bezwaar, maar het bemoeilijkte uiteraard wel de uitoefening van herendiensten.

Na het jaar 1000 werden in het westen en het noordoosten van ons land de ontginningen ter hand genomen. De kolonisten waren vrijen, omdat de landsheren (graven en hertogen), die de woeste gronden wilden laten ontginnen, de boeren aantrokken door ze een vrij bestaan te beloven. De boeren betaalden de landsheer alleen een belasting als erkenning van zijn gezag, de zogenaamde morgenbede (een morgen is een oude landmaat). Daartegenover stond weer, dat de landsheer vaak de zorg voor de dijken op zich nam.

Naarmate de kolonisatie toenam, had dat zijn invloed op de horigheidsverplichtingen van de overige boeren, m.a.w. de emancipatie kreeg een algemeen karakter. De herendiensten en overige verplichtingen werden vervangen door jaarlijkse pachtsommen. Dat gebeurde op basis van een gelijkblijvend bedrag. Het gevolg daarvan was dat geldontwaarding en stijging van de opbrengsten van de akkers al spoedig de vaste lasten van de boeren verminderden.

De horigheid verdween, omdat de heren er op den duur toe overgingen hun grond te verpachten.

Hoe de boeren in het bezit kwamen van het geld om hun pachtsommen te voldoen, volgt hierna.

2. Verbeterde productiviteit

Na het jaar 1000 kunnen we spreken van een verbetering van agrarische technieken. Er kwam meer ijzer in gebruik door technische verbeteringen in de mijnbouw en de metaalbewerking. Daardoor konden de keerploeg, waarvan ploegschaar en kouter van ijzer waren, en de eg algemeen gebruikt worden. Er werd nu vaak vier maal geploegd voor het zaaien van het graan, in plaats van drie maal, zoals in de Karolingische tijd gebruikelijk was. Tegenwoordig is één keer meestal al genoeg, maar toentertijd zaten de akkers vol onkruid door de eenzijdige verbouw van graan. Ook werd door het ploegen het gebrek aan mest gedeeltelijk verholud. Er bleef namelijk een chronisch tekort aan mest. In streken waar het drieslagstelsel werd toegepast, werd alleen het braakliggend gedeelte bemest.

Het rendement van het zaaigraan verbeterde in ieder geval. Was in de Karolingische tijd de verhouding tussen zaaigraan en oogst 1:2,5 (zodat bijna de helft van de oogst bewaard moest blijven met het oog op de volgende zaaiing). Rond 1300 was de verhouding ongeveer 1:4, naar onze begrippen nog uiterst laag.

Alles bij elkaar genomen zagen veel boeren toch kans een deel van hun producten over te houden na afdracht van hun pacht in natura en na de zorg voor eigen levensonderhoud. Dit deel werd verkocht op weekmarkten in de buurt. Het geld, dat de

9. Het leven in de middeleeuwen

boeren volhardend spaarden, stelde hen in de gelegenheid hun herendiensten af te kopen, waardoor er meer tijd overbleef voor eigen bedrijfsvoering. De omzetting van de pacht in natura in een vast geldbedrag was een logische volgende stap, te meer daar de heren altijd om baar geld verlegen zaten.

De strijd om het bestaan bleef echter. Misoogsten bleven talrijk en dan ontstonden er gemakkelijk hongersnoden, die soms enkele jaren duurden. De moeilijkheid was namelijk dat men in gevallen van nood ook een deel van het zaaigraan opat, zodat er onvoldoende gezaaid kon worden.

Bij de veeteelt, die vooral in de ontgonnen gebieden in Holland en het westen van Utrecht voorkwam, was de grote moeilijkheid hoe het vee de winter door kon komen. Bij gebrek aan voer, na een droge zomer bijvoorbeeld, werd aan het begin van de winter soms een groot deel van het vee geslacht. Het vlees werd ingezouten. Daarom wordt november nog 'slachtmaand' genoemd.

3. Het ontstaan van de steden

De gewoonte om in steden te wonen is in de lage landen bekend geworden door de Romeinen. Meestal is de Romeinse naam van hun vestigingen verbasterd blijven voortleven na de tijd van de volksverhuizingen. Dat was dan ook bijna alles. Veel continuïteit in bewoning is er na de volksverhuizingen waarschijnlijk niet geweest.

In de Karolingische tijd hebben deze plaatsen toch wel weer een rol gespeeld, hetzij dat er een kerkelijk centrum ontstond (Utrecht), hetzij dat er een palts werd gebouwd (Nijmegen).

In economisch opzicht waren de handelsnederzettingen die in de Karolingische tijd werden gesticht, belangrijker. Zo'n nederzetting werd portus of vicus genoemd. Portus betekent overladingsplaats en vicus was een plaats waar munten werden geslagen. In sommige gevallen kon worden teruggegrepen op de hierboven al genoemde nederzettingen bij aloude handelswegen, zoals Maastricht, dat zich opnieuw ontwikkelde als handelscentrum. Maar meestal ging het toch om nieuwe nederzettingen bij veilige (in de buurt van een kasteel of een klooster bijvoorbeeld) en geografisch gunstig gelegen plaatsen. Daar waar verkeersstromen samenkwamen, konden de koopwaren uit verschillende windstreken geruild worden. De ladingen moesten opnieuw worden gesorteerd, gewogen en bewerkt. Daardoor konden zich allerlei nevenbedrijven en hulpdiensten vestigen. Sjouwers, scheepsbouwers, smeden, kuipers, timmerlieden en herbergiers zorgden voor grote bedrijvigheid.

Natuurlijk waren velen van hen gewezen horigen, maar wie kon dat bewijzen?

Later ontstond trouwens in Vlaamse en Hollandse steden de regel, dat wie één jaar en één dag in de stad had gewoond, een vrij man was. Stadslucht maakte vrij.

Lange tijd was Dorestad één van de bekendste nederzettingen. Verder kunnen uit die eerste tijd Antwerpen, Deventer, Tiel, Gent, Brugge en Witla (waarschijnlijk Domburg) genoemd worden.

Natuurlijk waren dit nog geen steden, ze hadden geen eigen bestuur en ze waren niet ommuurd. Wel stonden de bewoners (meest kooplieden) onder de speciale bescherming van de landsheer.

Als de nederzetting bij een klooster lag, hoorden de kooplieden bij de onderhorigen (familia) van het klooster en genoten dezelfde voorrechten.

De bewoners van genoemde nederzettingen kregen andere belangen dan de hen omringende plattelandsbevolking. De primitieve rechtspraak bijvoorbeeld voldeed niet meer voor hen. Het feit dat op het platteland, als de rechtbank er geen wijs uit kon worden, nog regelmatig geschillen door middel van een tweegevecht werden be-

slist, leverde problemen op voor kooplieden, die in een chaos van maten en gewichten altijd geschillen met elkaar hadden.

De landsheer, die inzag dat zijn belang grotendeels samenviel met dat van nijvere, goedverdienende kooplieden, was hen terwille en verleende de nederzetting het stadsrecht. De nieuwe stad werd uit het algemene recht van het omliggende land geheven en kreeg eigen rechters en eigen rechtsregels.

Hoewel de stadsrechten van de verschillende steden in hoofdzaken overeenkwamen, konden zij op onderdelen nogal eens verschillen. Het ging er maar om dat een handvest zoveel mogelijk was toegesneden op de wensen van de nieuwe stadsbewoners. Doorgaans nam men het stadsrecht over van een reeds langere tijd bestaande stad: een dochterstad ging een filiatio (filia = dochter), een verband aan met een moederstad. Wist de magistraat van de dochterstad in een bepaald geval niet hoe ze vonnis moest wijzen, dan ging ze ter hofvaart naar de moederstad, waar al een jurisprudentie was gevormd. Vaak kon een veroordeelde ook in hoger beroep gaan bij de rechtbank in de moederstad.

Eigen recht betekende een eigen schout, die door de landsheer was benoemd. De schout koos zijn adviseurs: de zeven schepenen. De straffen waren rigoureuus: boetes, verminking en verbanning.

De beschuldigde mocht zich verdedigen. Had hij goede argumenten en kon hij getuigen op de been brengen, dan werd hij toegelaten tot de onschuldseed, een eed die werd ondersteund door zijn medestanders.

Had hij echter onvoldoende weerwoord op de beschuldigingen, dan volgde het vonnis.

4. Burgemeesters en vroedschap

Rechtspraak en bestuur waren in die tijd nog niet van elkaar gescheiden, dus maakten schout en schepenen ook aanvullende stadsvoorschriften. Deze heten keuren, omdat ze gekozen werden uit de wetten van oudere steden.

Toen de steden groeiden kozen schout en schepenbank enkele raden, burgemeesters genoemd, die het financiële bestuur in handen kregen.

Als er belangrijke besluiten genomen moesten worden, werden de voorname burgers opgeroepen om mee te beraadslagen. Hieruit ontstond in de vijftiende eeuw de vroedschap: een raad met een vast aantal leden, die hun hele leven zitting hadden. Nieuwe leden werden door de vroedschap zelf gekozen. In de meeste steden kreeg de vroedschap op den duur de leiding, maar in bijvoorbeeld Amsterdam bleven de burgemeesters toonaangevend.

Naast de kerk werd het stadhuis een belangrijk middelpunt in de middeleeuwse samenleving.

5. De stad als vesting

Al gauw waren de poorters (inwoners van een portus) er toe overgegaan grachten en aarden wallen aan te leggen rondom hun nederzettingen. Op die wallen stonden vaak ook palissaden. Toch bood dit alles onvoldoende bescherming, hooguit tegen roversbenden.

Zo gauw de welvaart het toeliet en de landsheer toestemming gaf, bouwde men een muur rondom de stad. De portus was nu een grote burcht geworden en de poorters noemden zich ook wel burgers.

Stadspoorten gaven toegang tot de stad. Na het luiden van de avondklok werden de poorten gesloten en de bruggen opgehaald.

9. Het leven in de middeleeuwen

6. Privileges

Het was de landsheren natuurlijk niet ontgaan dat verdedigbare steden goede militaire steunpunten konden zijn in conflicten met andere vorsten of met rebelse edelen. Bovendien hadden welvarende burgers geld en ze waren bereid voor elk privilege te betalen: stadrecht, stapelrecht, privilege van tolvrijheid, van jaarmarkt, van een muur en van een stadhuis. Het felbegeerde stapelrecht hield in dat goederen eerst in een stad die over het stapelrecht beschikte te koop moesten worden aangeboden, voor ze verder vervoerd mochten worden.

Dordrecht bijvoorbeeld ontving het stapelrecht in 1299. Alle waren die over de Merwede en de Lek werden vervoerd, moesten eerst in Dordrecht 'opgestapeld' en te koop aangeboden worden. Later gold dit ook voor de waren die via de Rijn, Maas en Schelde werden verscheept. Dordrecht beheerste daardoor de rivierhandel in Holland.

7. Dagelijks leven in de steden

Veel steden bleven nog lang een landelijk karakter dragen. Slechts een paar hoofdwegen waren bestraat. Binnen de muren lagen nog open terreinen, waar vee graasde en groenten werden verbouwd. De varkens liepen door de straten, de varkenshokken stonden vaak vlakbij de huizen van de eigenaars. Koeien en schapen graasden soms ook in de nabije omgeving van de stad. 's Avonds werden ze binnen de muren bijeen gedreven. Verschillende stadspoorten heetten dan ook 'Koepoort'.

De stadsbeken dienden veelal als open riolen. De leerlooiers, die hun huiden met urine bewerkten, loosden hun afval erin. Dat weerhield de bierbrouwers niet datzelfde beekwater te gebruiken voor hun bedrijf. Geen wonder dat in de steden van tijd tot tijd besmettelijke ziekten woedden.

Water betrokken de stedelingen uit gemeenschappelijke putten of pompen. Uiteraard was het ongezuiverd. Licht kreeg men door middel van olielampen of kaarsen. Vuur stookte men met hout, houtskool, heideplaggen of turf.

De meeste huizen waren klein en eenvoudig. Bij de minder welgestelden speelde het leven zich meestal af in één ruimte. Men sliep, kookte en at er. Meestal werd er ook een handwerk of nering uitgeoefend.

Meubilair was vooral met het oog op doelmatigheid vervaardigd: een bedstede of ledikant, een opbergkist die als zitplaats dienst deed, een kast (dressoor) voor de potten en de pannen, een tafelblad met schragen en wat krukjes en bankjes.

De huizen waren van hout en hadden rieten daken. Als er brand uitbrak brandde soms een groot deel van de stad af, omdat het vuur van het ene naar het andere huis oversloeg. De brand die in 1324 Zwolle trof, spaarde slechts negen huizen, volgens de kroniekschrijver. In 1340 ging de binnenstad van Amersfoort in vlammen op. In 1364 brandde Arnhem en in 1419 weer. In 1414 was Zierikzee aan de beurt, in 1421 Amsterdam. Enzovoort.

In tijden van hitte en droogte riep het stadsbestuur de bevolking op tot verscherpte waakzaamheid. Er bestaat een ordonnantie van de stad Middelburg uit het jaar 1528, die heden ten dage als een soort calamiteitenplan betiteld zou worden. In ieder huis moesten een ladder die tot aan de dakgoot reikte en twee leren emmers aanwezig zijn. In het geval dat er brand uitbrak, wist ieder zijn of haar plaats en taak.

De stadsbesturen moedigden de burgers aan stenen huizen te bouwen en er kwamen in de veertiende eeuw verordeningen om de daken met pannen te dekken. Helaas konden aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich dat veroorloven.

Op één van de kerktorens stond dag en nacht een wachter, die over de stad uitzag en zo nodig alarm sloeg.

8. De gilden

De eigenlijke ambachtsgilden, namelijk verenigingen van handwerkers die hetzelfde beroep uitoefenen, dateren pas uit de dertiende eeuw.

Het ging hier om mensen die in verband met hun beroep in dezelfde straat woonden en die gezamenlijk de voorschriften van de overheid met betrekking tot hun vak moesten opvolgen.

Pas toen ze in de loop van de veertiende eeuw politieke macht verwierven, kregen ze de rechten die wij als typerend voor de gilden beschouwen. De bekendste daarvan was de gildedwang: alleen leden van het gilde mochten een bepaald beroep uitoefenen. De beroepsopleiding was streng geregeld: men begon als leerjongen, vervolgens werd men gezet en daarna, na het afleggen van de meesterproef, werd men meester. In veel Hollandse steden was de oprichting van ambachtsgilden zelfs verboden in de veertiende eeuw, vanwege hun politieke aspiraties.

Gilden lieten zich zien en horen tijdens de vele processies in de steden. Vaandels, meege dragen symbolen en afbeeldingen van de beschermheilige (schutspatroon) lieten zien om welk gilde het ging.

9. Besmettelijke ziekten

Zoals al opgemerkt is gaven de onder 7 beschreven leefomstandigheden in de steden doorlopend aanleiding tot besmettelijke ziekten. Dysenterie, scheurbuik, schurft, tyfus, cholera, pokken, melaatsheid en pest eisten met grote regelmaat hun tol.

Tuberculose was de meest verbreide en dodelijke ziekte tijdens de middeleeuwen, gevolgd door de huidziekten (de melaatsheid voorop).

Bepaalde ziekten konden op een gegeven ogenblik epidemisch worden en eisten dan veel slachtoffers. Het meest geruchtmakend is wel de beruchte 'Zwarte Dood' geworden, de pestepidemie die in de jaren 1347-1351 Europa teisterde en miljoenen slachtoffers eiste. Deze 'Zwarte Dood' ging echter grotendeels aan ons land voorbij. Alleen in het oosten, in de omgeving van Deventer en in het noorden, in de omgeving van Aduard, vielen veel slachtoffers.

In mediterrane streken en in het Verre Oosten (China en India) was de pest al een lang voor het begin van de jaartelling regelmatig terugkerende plaag. Veelal wordt aangenomen dat de pest zich over Europa verbreidde, doordat de zwarte rat, als bacillendragers, met de kruisvaardersschepen is meegereisd naar dit werelddeel. Stellig is deze voorstelling wat eenzijdig, zoals uit het onderstaande zal blijken.

Eigenlijk is pest een infectieziekte van knaagdieren, met name van ratten. Inderdaad waren de kleine zwarte rat, die aan boord van de schepen leefde en de bruine rioolrat de dragers. De ziekte werd overgebracht door bacteriën die in de maag van de rattenvlo voorkwamen en die vervolgens in de bloedbaan van een nieuw slachtoffer kwamen, wanneer dit door de vlo gebeten werd. Zulke slachtoffers konden mensen zijn als zij in nauw contact met ratten leefden. De ziekte was daarom altijd latent aanwezig, maar kon plotseling epidemische vormen aannemen. Meestal volgde een epidemie op jaren van hongersnood, waarin mensen slecht en bedorven voedsel voor lief namen en waarin hun weerstand was verzwakt. Enkele malen in de geschiedenis van de mensheid werd de pest zelfs pandemisch: de ziekte verbreidde zich dan over grote delen van de aardbodem.

Dat laatste was het geval in de hierboven genoemde jaren 1347-1351, toen in Europa naar schatting een derde deel van de totale bevolking stierf, ongeveer twintig miljoen mensen.

9. Het leven in de middeleeuwen

In dit geval kwam de pest voor in twee vormen. Bij de ene vorm werd de bloedbaan geïnfecteerd en verspreidde de besmetting zich via lichamelijk contact. Bij de andere vorm werden de longen geïnfecteerd en vond verspreiding plaats door infectie van de luchtwegen.

Het voorkomen van twee vormen van besmetting kan de snelle verspreiding en de grote sterfte verklaren.

In beide gevallen vertoonden de slachtoffers zwarte gezwellen ter grootte van een ei in de oksels en de liezen, waaruit bloed en pus kwamen. Ook verschenen er puisten en zwarte vlekken op de huid als gevolg van inwendige bloedingen (vandaar de benaming 'Zwarte Dood').

Dit alles ging gepaard met hevige koorts, transpireren, hoesten, bloed opgeven, ondraaglijke pijn en gevoelens van diepe wanhoop.

De slachtoffers stierven snel, meestal binnen drie dagen. Er zijn zelfs gevallen bekend van mensen die gezond naar bed gingen en de volgende morgen stervend waren.

De 'Zwarte Dood' verspreidde zich vermoedelijk vanuit Centraal-Azië en manifesteerde zich eerst in India, in 1346. Daarvandaan verspreidde de ziekte zich door China, maar ook via Iran naar Zuid-Rusland. Verspreiding vond enerzijds plaats via de karavaanwegen en anderzijds door de zich verplaatsende nomadenvolken, zoals de uit Mongolië afkomstige Tartaren. Deze sloegen in 1346 het beleg om Caffa, een Genuese handelspost aan de Zwarte Zee. Toen onder de Tartaren de pest uitbrak, ontzagen die zich niet de lijken van de gestorvenen over de muur de belegerde stad in te schieten. De gevolgen laten zich raden.

In oktober 1347 voeren uit Caffa gevlochten Genuese schepen de haven van Messina (Sicilië) binnen met aan boord dode en stervende opvarenden. Inmiddels was ook het Midden-Oosten zwaar getroffen.

Vanaf 1348 verspreidde de ziekte zich vanuit Marseille door heel Europa, tot in IJsland en Groenland toe.

Massagraven, bedekt met een dunne laag aarde, en stapels lijken in de straten waren het gevolg. De overheden en artsen stonden machteloos. Veel verder dan het uitdrukken, wassen met azijn en het opnieuw verbinden van de builen met hete pleisters kwam men niet. De huizen van de pestlijders werden uitgezwaveld en besprenkeld met azijn en gesloten nadat een heel gezin was gestorven. In de straten brandden teertonnen om de lucht te zuiveren.

Ziekenverzorgers en degenen die de lijken ophaalden droegen in sommige plaatsen lange mantels met capuchons, die het gezicht bedekten en alleen de ogen vrijlieten. De lijken werden met twee of drie tegelijk op planken gelegd en naar inderhaast gedolven massagraven vervoerd.

Het werk op de akkers bleef liggen en de handel kwijnde.

Groepen geselaars (flagellanten) trokken van stad tot stad. Tijdens het voortgaan wierpen ze zich steeds na een aantal passen op de grond en hieven hun handen ten hemel. Op de marktpleinen geselden ze elkaars ruggen tot bloedens toe in de hoop door deze boetedoening God genadig te stemmen. Toen deze extatische tonelen leidden tot ontucht en uitpattingen greep de kerk in en verbood de optochten.

Voor de middeleeuwer was één ding duidelijk: deze bezoeking kon geen natuurlijke plaag zijn, maar een kastijding uit de hemel. Sterker nog: dit moest het einde van de wereld zijn. Een kroniekschrijver uit Siena (Italië) tekende op: 'En er werd geen doods-klok geluid en niemand weende, hoe groot zijn verlies ook was, omdat iedereen de dood verwachtte. De mensen zeiden en geloofden: "Dit is het einde van de wereld.'

10. Begin van de Nederlandse taal

'Hebben alle vogels nesten begonnen behalve ik en jij', schreef een Vlaamse monnik rond 1100 in het Nederlands van zijn tijd: 'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu'. De monnik testte zo zijn pen. Zijn krabbel is een van de oudste geschreven zinnnetjes in het Nederlands.

'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu?' Dit is een Nederlandse zin, ook al is hij op het eerste gezicht nauwelijks meer te begrijpen. Het is dan ook zo ongeveer het vroegste Nederlands dat we kennen, zo'n duizend jaar oud. Letterlijk staat er: 'Hebben alle vogels nesten begonnen behalve ik en jij; wat wachten we nu', oftewel: 'Alle vogels zijn al aan het nestelen, behalve jij en ik; waar wachten we nog op?'

Deze regels werden omstreeks het jaar 1100 als pennenproef neergeschreven door een Vlaamse monnik die in een Engels klooster verbleef. Zijn dagelijks leven was grotendeels gevuld met het overschrijven van Latijnse en Oud-Engelse teksten. Af en toe moest hij de ganzenveer waarmee hij schreef aanscherpen. Op de laatste bladzijde van het boek dat hij aan het maken was, probeerde hij uit of zijn pen weer goed schreef, alvorens verder te werken. In zo'n geval schrijf je vaak het eerste dat je te binnen schiet. Bij onze monnik was dat een liefdesversje dat hij nog uit zijn jeugd in Vlaanderen kende: 'Hebban olla vogala...'

Het was dus niet meer dan een incident, dat slechts met de wijsheid van vele eeuwen later kan worden beschouwd als het begin van een nieuw fenomeen: het gebruik van de Nederlandse taal als medium voor een literatuur-op-schrift. Dat die vroege Nederlandstalige pennenvrucht tot stand kwam in een kloosteromgeving en bewaard is gebleven in een gewijd kloosterboek is natuurlijk geen toeval. Lang was het schrijven een aangelegenheid van monniken en werd het schrift vooral gebruikt voor de sacrale, Latijnse teksten van de kerk.

11. Jacob van Maerlant

Jacob van Maerlant werd geboren in de omgeving van Brugge en vestigde zich in het nabijgelegen Damme. Omstreeks 1260 werd hij koster in het plaatsje Maerlant (van *Mare-land*, land aan de zee) op Voorne, vlak bij Brielle, waar hij met zijn schrijversactiviteit startte. Na zijn overlijden omstreeks 1300 werd hij begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Damme. Op de grafplaat stond Jacob van Maerlant, bril op de neus, een boek op een lezenaar te bestuderen. Op deze lezenaar stond een uil afgebeeld, met de woorden 'Uyl en spieghel'. Hierdoor ontstond het geloof dat dit om de grafsteen van Tijl Uilenspiegel ging, met een ware cultus als gevolg. Zelfs de tekst op de grafplaat werd in 1725 aangepast, naar 'Ghy voorbygaender, staet, siet hier Uylenspieghel; bidt Godt voor hem, hy was een recht cluytspeelder.'

Hij schreef onder andere *Der naturen bloeme* (naar *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré), de eerste natuurencylopedie in de volkstaal. In 1271 bewerkte hij de *Historia scholastica* van Petrus Comestor tot Rijmbijbel, een vertelling van de Bijbelse geschiedenis in de Nederlandse volkstaal. Hiertegen bestond in de leiding van de Rooms-Katholieke Kerk weerstand, omdat zo de Bijbel voor grote groepen gelovigen leesbaar werd.

Van 1285-1288 werkte Maerlant aan zijn grootste werk, de *Spieghel historiael*. Net als zijn andere werk, droeg hij ook dit op aan iemand van adel: de Hollandse graaf Floris V.

Maerlant kende Floris nog van vroeger, toen hij nog op Voorne verbleef. Floris heeft Maerlant misschien financieel ondersteund tijdens het werk. Het schrijven van de *Spieghel historiael* was namelijk een reusachtige onderneming: het was een we-

9. Het leven in de middeleeuwen

reldgeschiedenis die begon bij de schepping en had moeten eindigen in Maerlants eigen tijd. Maar toen Jacob ruim 90.000 verzen klaar had, werd hij ziek en moest hij de pen neerleggen. Later is het werk door anderen afgemaakt.

Maerlant heeft ook nog een aantal strofische gedichten geschreven die handelen over religieuze, maatschappelijke en morele vraagstukken. In *Van den lande van oversea* (=Over het Heilige Land) beklaagt hij de val van de kruisvaardersvesting Akko op 18 mei 1291 en roept hij op tot een nieuwe kruistocht. Het was Maerlants zwanenzang.

Jacob van Maerlant is van grote betekenis geweest voor de Middelnederlandse literatuur. Hij werd door veel schrijvers als hun leermeester beschouwd en hij werd al kort na zijn dood geëerd met de titel 'Vader der Dietsche dichteren algader' (Vader van alle Nederlandstalige schrijvers).

Antwoorden Basis

Verwerking

1. Bidders – vechters – werkers.
2. Eigen antwoord.
3. 10. In de schrijfzaal draagt een monnik een kostbaar boek weg.
 9. Een monnik zit te schrijven bij het open raam om meer licht te hebben. Hij schrijft met een ganzenveer op perkament.
 3. Een monnik houdt een blad perkament in de hand en bekijkt een hoofdletterversiering.
 5. Op de lessenaar ligt een blad perkament met versierde hoofdletters. Twee koorden waaraan gewichtjes hangen, houden het perkament strak gespannen.
 4. Het boek op de lessenaar wordt opengehouden door een koperen plaatje aan een koord met een gewicht.
 6. Uit de ronde opening van de lessenaar hangt een strook perkament.
 1. Op de kist staat een vergrootglas.
 7. Op het tafeltje staat een schenkan in de vorm van een leeuw.
 11. In de kast worden de waardevolle boeken bewaard.
 2. Door de doorgang kom je in het laboratorium. Daar worden geneesmiddelen bereid uit de geneeskrachtige kruiden die in de kloostertuin groeien.
 7. Op het tafeltje ligt een oud handschrift in de vorm van een boekrol.
4. Handboog – zwaard – voetboog – morgenster – lans.
5. 7. De man met de zilveren band met bellen is de schout.
 11. Het gebouw met de bogen is de waag.
 9. Een boer heeft zijn tarwe naar de markt gebracht om het te laten keuren.
 15. Bij deze man kan geld gewisseld worden.
 1. Een voorname vrouw deelt brood uit aan een paar bedelaars.
 14. De keurmeester keurt de tarwe.
 4. De pelgrim wacht op een aalmoes.
 10. Het stadhuis heeft aan de zijkant een toren.
 8. De edelman heeft een valk op de hand.
 13. De kwakzalver probeert zijn middeltjes tegen allerlei kwalen te verkopen.
 12. De schandpaal wordt gebruikt om schuldigen te straffen.
 6. De straat is bestraat met klinkers.
 5. Het varken met de bel hoort bij het klooster.
 3. Sommige huizen zijn gedeeltelijk van steen en gedeeltelijk van hout.
 2. Uit het straatje komt een ossenwagen.
6. wonderdokter
burgers
herendiensten

poorters
gilde
privileges
boeren
soldaten

6. Herendiensten, omdat ze de slaaf waren van de heer.

Extra

1. Iets waaraan met veel geduld gewerkt wordt.
Het scriptorium.
2. Dikke muren en kleine ramen.
5. Het land is van de heer van het kasteel
Horigen en lijfeigenen.
Aan zijn versleten kleding.
6. Gebruik voor deze opdracht :
https://nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandse_Spreekwoorden
7. [Op internet staan voldoende opnamen van dit lied, bijvoorbeeld:
www.youtube.com/watch?v=vQ8zVV9G310. Let op dat u een opname zoekt die éénstemmig gezongen wordt, zónder instrumentale begeleiding. Dan klinkt het Gregoriaans het zuiverst.
Zing psalm 80 vers 1 met de groep. Laat de kinderen de overeenkomst ervaren tussen psalm 80 en dit Gregoriaanse lied.]
 - a. Hij heeft een kaalgeschoren hoofd, een tonsuur.
 - b. Een duif – symbool voor de Heilige Geest.
 - c. Ze konden de preek, het gebed en het zingen niet verstaan. De meeste liederen werden door een koor van geestelijken gezongen. De mensen zongen dus niet mee.
 - d. Bisschop Ambrosius.
 - e. Grootste verschillen: de noten zijn vierkant en hebben geen stok. De notenbalk heeft vier lijnen in plaats van vijf.
 - f. Bijvoorbeeld: Christum, Maria, Amen, Halleluja. Misschien vinden de leerlingen nog wel meer woorden.
 - g. Regel 1, 2, 3, 4. Merk op dat regel 3 en 4 van psalm 80 dezelfde melodie hebben. Die regels staan ook twee keer in het lied.

Creatieve werking

1. Versier jouw initiaal (de eerste letter van jouw naam, zoals de monniken dat **ver**-deden: uitbundig versieren van de vergrote letter met tekeningen en mooie kleuren).
2. Maak een miniatuur: schrijf een tekst over uit een middeleeuws boek met kroontjespen en Oost-Indische inkt en versier met verf of stukjes gescheurd papier de rand tot een mooi schilderijtje. (Oud papier: het te gebruiken papier van tevoren even in sterke koffie of thee laten weken en laten drogen).
3. Maak een eigen ontwerp van een gebandschilders gotisch raam.